

O BROJU TALIJANA/TALIJANAŠA U DALMACIJI XIX. STOLJEĆA

Šime PERIČIĆ
Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru

UDK 949.75:329.7 "19" Dalmacija
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 19. XII. 2002.

Dugo zatomljena težnja talijanskog iredentizma spram posjedovanja odnosno svojatanja Dalmacije, napose Zadra, nedavno je, iako stidljivo, ponovo izašla na javu. Ona se uvijek temeljila na navodno velikoj nazočnosti Talijana u njoj tijekom XIX. stoljeća. Potaknut tim presezanjima, autor rada pokušava još jednom, poslije Iva Rubića i Dinka Foretića, utvrditi brojnost Talijana/talijanaša koji su u Dalmaciji bili nazočni tijekom navedenog stoljeća, točnije do Prvog svjetskog rata. Pri tome se oslanja na postojeću literaturu, dosad nepoznate tiskane i rijetke izvore iz pismohrane. Objektivnosti radi, tome pristupa s nekoliko gledišta – autonomaško/iredentističkog, narodnjačkog i službenog – jer drži da se jedino tako može doći do približno točnih brojki i stanja toga problema. Uvidom u raspoložive izvore i činjenice, pokazuje da su talijanaši, vođeni vlastitim interesima, preuveličavali broj Talijana koji su u tom razdoblju nastavali Dalmaciju, brkajući pritom nacionalnu pripadnost i uporabu talijanskog jezika. Mnogi su se autonomaši/talijanaši krili iza dalmatinstva, poradi lakšeg talijaniziranja pokrajine. Druga strana uglavnom se povodila za službenim austrijskim popisima, koji su pokazivali postupno opadanje broja Talijana/talijanaša u njoj, napose poslije 1882. godine. Naime, neki od odnarođenih Hrvata i Srba vraćaju se stvarnim korijenima, dok pravi Talijani iseljavaju u Istru, Trst i Slovensko primorje, odnosno nalaze utočište u Zadru, posljednjem bastionu talijanstva u Dalmaciji. Razmjerno opadanju broja Talijana u pokrajini, kretao se i broj onih koji su rabili talijanski jezik, te onih koji su pohađali ovdašnje škole, pa su neopravdane tvrdnje da je ona "čisto talijanska zemlja", kako nekad, tako i danas.

Na političkoj pozornici Dalmacije XIX. stoljeća veliku je ulogu predstavljalo jezično pitanje, odnosno brojnost Talijana nazočnih u njoj; oni su svim silama nastojali održati uporabu talijanskog jezika u svakidašnjem, javnom životu pokrajine. Taj je problem ostao gorućim sve do Prvog svjetskog rata. Koliko je Talijana/talijanaša tada bivalo u njoj, bilo je stalnim prijeporom između dviju politički suprotstavljenih strana – autonomaške i narodnjačke. Na to se pitanje pokušavalo odgovoriti u čestim raspravama. Na tome su najviše inzistirali Talijani kako bi dokazali opravdanost zaposjedanja hrvatske obale obećane Italiji Londonskim ugovorom. O tome su pisali mnogi, najviše

Giotto Dainelli.¹ Pored njega, taj su problem pokušavali “riješiti” još R. Benini,² Attilio Tamaro³ i mnogi drugi. Svi su oni isticali da je Dalmacija “zemlja, koja je kroz dvije hiljade godina u svim svojim izrazima civilizacije isključivo i samo talijanska”.⁴ Zadnji val sličnih izjava i tvrdnji uslijedio je nedavno.

Na povećano zanimanje Italije o broju njenih podanika na hrvatskoj obali između dvaju svjetskih ratova dokumentirano je odgovorio Ivo Rubić u netom navedenom djelu. Naime, on se tu usprotivio iredentističkim pretenzijama prekomorskog susjeda. Nadalje, govoreći o etničkom sastavu stanovništva Dalmacije u XIX. stoljeću, Dinko Foretić se napose pozabavio onim talijanske narodnosti.⁵ To je uradio u prvom redu poradi osvjetljavanja pojave i održavanja autonomaštva u njoj. Međutim, sve to, čini se, nije dalo pravi odgovor na postavljeno pitanje. Kako se i u zadnje vrijeme naziru nova presezanja, istina neslužbene Italije, glede Dalmacije (Zadra), to se neminovno nameće potreba daljnjih pokušaja utvrđivanja stvarnog broja Talijana u njoj tijekom XIX. stoljeća. Stoga će to ovdje biti učinjeno uporabom navoda obiju strana, te rijetkim tiskanim i dosad nepoznatim pismohranskim izvorima. Potreba kritičnosti u prosuđivanju (*sine ira et studio*) je nedvojbeno, jer se jedino tako može doći do barem približne istine. Zalag tome, dijelom, leži u promatranju postavljenog problema s više gledišta.

I.

Neki su talijanski političari još na prijelazu iz XVIII. u XIX. stoljeće, nakon propasti Mletačke Republike, Dalmaciju svrstavali u interesnu sferu svojih političkih htijenja i maštanja. A navodna njena pripadnost budućoj Italiji došla je najbolje do izražaja u programu tzv. Auzonijske republike 1819. godine, gdje se tvrdi da potonja mora biti “slobodna” sve od Trsta do Boke kotorske.⁶ Bilo je i onih talijanskih političara koji su već 1848./49. presezali za granicom nove, ujedinjene Italije sve do Bara (Antivari), dakle granicom iz vremena rimskog imerija.⁷ Štoviše, Vincenzo Gioberti je počeo dokazivati talijanstvo Dalmacije držeći da je Italija treba “otkupiti”,

¹ Giotto DAINELLI, Quanti sieno gli Italiani in Dalmazia, *Rivista geografica italiana*, 24, Rim, 1917.; Isti, *La Dalmazia. Cenni geografici e statistici*, Novara, 1918.; Isti, *La Dalmazia italiana e le cifre brutte*, Firenze, 1919., te uzgredno u još nekim djelima.

² R. BENINI, Demografia della Dalmazia, *Dalmazia italiana, Emporium*, 48, Bergamo, 1918., br. 286.

³ Attilio TAMARO, *La Vènètie Julienne et la Dalmatie*, 3, Rim, 1919.; Isti, *Italiani e Slavi nell'Adriatico*, Rim, 1915.

⁴ Ivo RUBIĆ, *Talijani na Primorju Kraljevine Jugoslavije*, Split, 1930., str. 37.

⁵ Dinko FORETIĆ, O etničkom sastavu stanovništva Dalmacije u XIX. stoljeću s posebnim osvrtom na stanovništvo talijanske narodnosti, *Dalmacija 1870.*, Zadar, 1972., str. 66–86.

⁶ A. TAMARO, La Dalmazia e il Risorgimento nazionale, *Rassegna italiana*, 8, Rim, 1918., str. 7.

⁷ Ivo JUVANČIĆ, Talijanski Risorgimento i odnosi s Jugoslavenima, *Jadranski zbornik*, 3, Rijeka – Pula, 1958., str. 449.

kao i sve druge “nespašene” njene dijelove,⁸ zacrtavši time imperijalne pretenzije rastuće države na Apeninskom poluotoku.

Tome i sličnim iskazima usprotivio se Nikola Tommaseo koji je držao da Dalmacija ne može biti “prikrpom Italije”, držeći da ona ne bi njome znala upravljati odnosno vladati.⁹ Naime, već 1839. god. on je izjavio da većina stanovnika Dalmacije “ne govore talijanski, ali govore zato jezikom što nije manje lijep od talijanskog, jezikom manje književnim, ali upravo zato i manje iskvašenim”.¹⁰ Dapače, sljedeće godine je zapisao da bi one koji u Dalmaciji govore talijanskim jezikom “trebalo objesiti”, što je, uvjereni smo, bila tek metaforička izreka.¹¹ Nadalje, navodno je dvije godine potom upravo on dao naslutiti da je slavenski element u Dalmaciji u opadanju nasuprot talijanskom koji je u porastu,¹² što je teško povjerovati. Bila su to jamačno njegova trenutna promišljanja i stajališta o tom problemu, budući da je i on poslije (1861.) zastranio među zatornike misli o sjedinjenju Dalmacije s banskom Hrvatskom, braneći uporabu talijanskog jezika u Dalmaciji. Neki su talijanski učenjaci onda podgrijavali autonomaštvo u Dalmaciji svojim stavom spram nje. Tako je, recimo, sâm Tommaseo tvrdio da je ona više talijanska od Bergama, dok je Cesare Cantù (1837.) zapisao: “*La Dalmazia è terra italiana, sicuramente più di Trieste e di Torino...*”, što u sebi pretpostavlja zahtjev, u neku ruku, za dvojezičnošću u njoj.¹³ Ipak, prvi ovdašnje poklonike Italije pretežno naziva “tako zvanim dalmatinskim talijanašima”.

Dalmatinski Talijani/talijanaši svoju su djelatnost glede njihovih prava i mjesta u pokrajini snažno razvili na početku zrele faze hrvatskog preporoda u njoj jer su osjetili prijeteću opasnost od osviještene većine. Naime, mali broj stanovnika Dalmacije zastupa potrebu daljnje prevlasti talijanskog jezika u njenom javnom životu kao sredstva zaštite vlastitih političkih, kulturnih, gospodarskih i inih interesa. Tadašnje je plemstvo i građanstvo (npr. u Šibeniku) “talijančarilo”, kao što je to jednako činila i Austrija.¹⁴ Naspram tome, trijezni i časni Giuseppe Mazzini još je 1871. tvrdio da uzduž istočnojadranske obale “*predomina l'elemento slavo*”,¹⁵ te nikad nije dao ni naslutiti presezanje za njom. Talijane Dalmacije nazvao je “talijanskom kolonijom” na

⁸ Nikola ČOLAK, Narodni preporod Dalmacije u svjetlu historiografije, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 8, Zadar, 1961., str. 402.

⁹ Ivan KATUŠIĆ, *Vječno progonstvo Nikole Tommasea*, Zagreb, 1974., str. 65, 72; I. RUBIĆ, n. dj., str. 32.

¹⁰ Mate ZORIĆ, Nikola Tommaseo i narodni preporod u Dalmaciji, *Zadarska revija*, 10, 1961., br. 6, str. 432.

¹¹ Isto, str. 430.

¹² A. TAMARO, *La Vènètie Julienne...*, str. 388.

¹³ Manlio CACE, L'esule irrequito, *Rivista dalmata*, 46, Rim, 1975., sv. 1, str. 25. “*La Dalmazia deve avere due lingue...*”

¹⁴ Ante ŠUPUK, Stanovništvo Šibenika od početka XIX. stoljeća do kraja sedamdesetih godina, *Dalmacija 1870.*, str. 96.

¹⁵ ILLYRICUS, *Dalmazia e Italia*, Rim, 1915., str. 14–15.

njenom tlu. Umjereni autonomaši poput Špire Petrovića, prvog predsjednika Dalmatinskog sabora, bili su svjesni činjenice da je narod u pokrajini “od dinarskih planina do najdaljih jadranskih otoka” slavenskog porijekla.¹⁶ A oni zagriženi su uvjereni da će Dalmacija kad-tad biti pripojena ujedinjenoj Italiji kao njen ravnopravni dio. Bila je to, naravno, nedostojna igra ovdašnjih Talijana/talijanaša. Iako se većina njih oblikovala uglavnom od potalijančenih Hrvata i Srba, ipak su držali “da pripadaju talijanskoj naciji”.¹⁷ Neki od njih (Duplančić) tvrde da je u Dalmaciji “talijanska rasa u većini” (1861.), ne libeći se izricati tako krupnu laž.¹⁸ A takve izjave mogli su tada davati samo oni suvremenici, zadojeni dotadašnjom dominacijom Talijana, koji su bili obdareni gospodarskom moći, jer je neznatna manjina došljaka iz prethodnih stoljeća uzurpirala gotovo sve ključne pozicije u pokrajini i tako uspijevala držati u potčinjenosti veliku većinu pokrajinskog stanovništva.¹⁹

Talijanizacija Dalmacije išla je za time da se “zametnu tragovi slavenskom življi” u njoj. Stoga joj narodnjaci suprotstavljaju pravo većine da odlučuje o svojoj sudbini, a ne, kao dotle, da odlučuje manjina.²⁰ Ta se borba najviše ogleda kroz pravo uporabe jezika. Već na prvoj sjednici Dalmatinskog sabora u Zadru početkom 1861. godine autonomaški zastupnik Antonio Bajamonti, neprikosnoveni splitski načelnik, predlaže da “jezik u Saboru bude samo talijanski”, jer “da taj jezik zastupnici poznaju”. Štoviše, tom je prigodom izrekao veliku objedu tvrdnjom da oni ne znaju hrvatski. Naravno, to je odmah uzburkalo saborske duhove, i ne samo njih. Dakle, Bajamonti tada nije uzeo u obzir činjenicu kako netko može biti zastupnikom u Saboru a da ne zna, poput njega, jezik većine stanovnika koja je živjela izvan gradova.²¹ Njemu je na prvom mjestu, i jedino značajna, bila ona manjina koja nepoznavanje jezika većine nadoknađuje “većom kulturom”.²² I takav stav se sa strane autonomaša držao “demokracijom”, koja je u svakom slučaju bila krnja. Tada se i riječka *Gazzetta di Fiume* uključuje u borbu između “talijanskog i slavenskog elementa” u Dalmaciji, podržavajući, dakako, onaj prvi.²³ Bilo je pak, začudo, i među zadarskim autonomašima umjerenjaka koji su razmišljali drugačije. Tako je njihov list 1867. god. objavio, i to na hrvatskom, dopis nekih Kaštelanaca u kojem se, pored ostalog, kaže i ovo: “Zašto se

¹⁶ Vjekoslav MAŠTROVIĆ, Uvođenje hrvatskog jezika u Dalmatinski sabor, *Dalmacija 1870.*, str. 166.

¹⁷ Vincenzo DUPLANCHICH, *Della civiltà italiana e slava in Dalmazia*, Trst, 1861., str. 5.

¹⁸ Julije GRABOVAC, Trijumf narodne misli Splita, *Mogućnosti*, 29, Split, 1982., br. 11–12, str. 950.

¹⁹ J. GRABOVAC – Vladimir RISMUNDO, *Ličnost Natka Nodila u dalmatinskom preporodu*, Split, 1961., str. 7.

²⁰ Nikša STANČIĆ, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, Zagreb, 1980., str. 163–164.

²¹ V. MAŠTROVIĆ, n. dj., str. 165.

²² Antonio BAJAMONTI, *La Società della politica dalmata*, Split, 1886., str. 10; Josip BEROŠ, Pretenzije Italije na Istru i Dalmaciju 60-tih godina prošlog stoljeća, *Riječka revija*, 11, 1962., br. 5–6, str. 39.

²³ Bernard STULLI, Oko pripadnosti Kvarnerskih otoka 1848./49. i 1861. godine, *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, 25, Rijeka, 1982., str. 374.

želi da učionice, Sudi, tribunali budu u hrvatski jezik negoli da bude lakše narodu...²⁴ Tu je zapravo izrečeno ono za čime su težili narodnjaci, kao logičnom potrebom ondašnjih okolnosti u pokrajini.

Nadalje, Talijani/autonomaši su zastupali misao da je Dalmacija zemlja romanske kulture, s talijanskim kao jedinim službenim jezikom, tvrdeći stoga da se ona zbog toga bitno razlikuje od banske Hrvatske. Time su opravdavali potrebu njene političke neovisnosti, ali i dominaciju talijanskog jezika u njenom javnom životu. Pri tome se svjesno zapostavljala činjenica da je njoj taj jezik nametnut kao službeni, mimo stava središnje vlasti. Naime, kada je bečka vlada još 1815. god. odredila “neka se (činovnici – op. Š. P.) u svojim spisima služe jezikom običajnim kod sudova u zemlji”, to je značilo nedvojbenu uporabu hrvatskog jezika u Dalmaciji, kao jednoj krunovini Carevine. Međutim, talijanski službenici u njoj nisu mislili tako nego su primijenili pravilnik važeći u Lombardsko-venetskoj oblasti/kraljevini, uz neznatne izmjene: naime, riječi “jezikom običajnim” jednostavno su zamijenili s “*idioma italiano*” (talijanski jezik) i tako svjesno počinili krivotvorinu i obmanuli središnju vlast.²⁵ A kako njoj nije bilo stalo do prava većinskog stanovništva njene periferne kraljevine, to je tako ostalo na snazi vrlo dugo, sve do preporodnog gibanja u Dalmaciji. Na taj je način ovamo doseljena manjina, najviše za prve austrijske i potonje francuske uprave, zadržala utjecajna mjesta u upravi, sudstvu, školstvu, Crkvi i gospodarstvu čitave pokrajine.

Dakako, ona je nastojala održati *status quo* što dulje. Štoviše, sami su se ovdašnji Talijani hvalili kako je Austrija, strahujući od panslavizma, u Dalmaciji usrdno podupirala talijanstvo, iako su se njeni interesi znali sukobljavati s talijanskim iredentizmom glede “nespašenih pokrajina”,²⁶ u koje je, naravno, spadala i ova. Pobijajući zahtjeve narodnjaka za ponarođivanje srednjih škola u pokrajini, autonomaš dr. Eduard Keller je na sjednici Carevinskog vijeća u Beču od 10. prosinca 1874. god. izjavio kako govori u ime “talijanskog naroda u Dalmaciji”, uvjeren da on čini većinu njena stanovništva. A istina je bila jedino da je u njoj postojala talijanska manjina, nekakva “dalmatinska narodnost” (Tommaseo), koja nije bila oblikovana kao narodna manjina, odnosno kao dio naroda s Apeninskog poluotoka. Pogotovo stoga što ovdje, u Dalmaciji, nije bilo Talijana koji su živjeli i radili po selima. Njihovi su interesi bili uglavnom vezani za režim (koncesije), pa su se i tako izdvajali od goleme većine pokrajinskog stanovništva.²⁷ Naravno, tome se odmah suprotstavio Miho Klaić tvrdnjom da u Dalmaciji nema talijanske narodnosti u pravom smislu te riječi. To isto ubrzo su javno ponovile i mnoge dalmatinske općinske uprave.²⁸ Ipak, autonomaši ustraju pri svom stavu.

²⁴ *Il Dalmata*, 2, Zadar, 1867., br. 5.

²⁵ V. MAŠTROVIĆ, Odnos činovnika prema jezičnom pitanju u Dalmaciji u preporodno vrijeme, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 8, Zadar, 1961., str. 47.

²⁶ *Per l'italianità in Dalmazia*, Zadar, 1910., str. 48–49.

²⁷ Ivo PERIĆ, *Dalmatinski sabor 1861.–1912. (1918.)*, Zadar, 1978., str. 174.

²⁸ Grga NOVAK, Političke prilike u Dalmaciji g. 1866.–1876., *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 6–7,

Dapače, Bajamonti predbacuje namjesniku Rodiću da je nakanio promijeniti narav Dalmacije uništenjem njenog talijanskog elementa. Naime, on tvrdi da u pokrajini ima mnogo onih koji žele biti Dalmatinci i ništa drugo doli to, pogotovo ne Hrvati. Svoj stav nesmotreno posvjedočuje činjenicom da je u splitskoj općini, kojoj je on na čelu, “tek četvrtina, a možda i manje Talijana; svi ostali su Slaveni, i ni na teritoriju ni u predgrađima samog grada ne biste našli možda ni jednog Talijana i malo njih koji talijanski jezik razumiju”.²⁹ Tako je on, čini se, nesvjesno, uz htijenje da pokaže i dokaže postojanje “Dalmatinaca” kao posebne narodnosti, zapravo posvjedočio da ondje takvih ima uistinu malo; naime, onih koji znaju talijanski jezik. Time je učinio medvjedu uslugu autonomaštvu, jer ta njegova izjava pretpostavlja i dokazuje ondašnju većinu hrvatskog stanovništva, kojoj je taj jezik nepoznat.

Sredinom sedamdesetih godina neki Talijani, koji su se bavili zemljopisom Dalmacije mada je po svoj prilici nisu nikad pohodili, pišu da nju obitava 89% “*serbocroata e morlacci*” koji govore “*serbo-croato*”, a da je Talijana i onih “*slava*” kojima je talijanski materinski jezik bilo 10,5% od ukupnog stanovništva pokrajine. Drugi je još određeniji: on kaže da u njoj živi 60.000 njegovih sunarodnjaka.³⁰ Naravno, za njima se povode mnogi autonomaški političari kojima nije bilo do istine. Međutim, ni sporadično useljavanje Talijana u Dalmaciji nije poljuljalo domaći većinski element. Na sjednici Dalmatinskog sabora od 7. srpnja 1884. godine autonomaški zastupnik Lujo Serragli brani poljuljana prava “talijanske narodnosti” u pokrajini navodeći da u njoj ima 45.000 Talijana. Označavajući njihovu narodnost, rekao je da se, osim seljaka, sve ovdašnje stanovništvo služi talijanskim jezikom u svakidašnjem životu. Štoviše, tada se s njihove strane tvrdilo da je, recimo, na otoku Visu čak 57% stanovništva talijanske narodnosti,³¹ što, dakako, nije bilo točno. Na tvrdnje njegovih istomišljenika da Talijani u pokrajini tvore 40% njena stanovništva, odgovorio je Kažimir Ljubić. Naime, on je iznio mišljenje da se tu ubrajaju i oni što se, navodno, služe talijanskim jezikom kako bi autonomaši “gospodarili u hrvatskoj zemlji” kao što je Dalmacija.³²

Sprega autonomaša i Srba, nakon podvajanja od narodnjaka, tada je počela dolaziti do punog izražaja. Naime, već tada se Sava Bjelanović, vođa Srpske stranke, stavio u obranu talijanske narodnosti u Dalmaciji, te založio za očuvanje uporabe

Zagreb, 1960., str. 59; Josip VRANDEČIĆ, *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*, Zagreb, 2002., str. 193–194.

²⁹ G. NOVAK, *Političke prilike...*, str. 63.

³⁰ Emilio SCHATZMAYER, *La Dalmazia*, Trst, 1877., str. 13; Giorgio LOCICA, *Manuale di geografia della Dalmazia*, Zadar, 1878., str. 218. A Kažimir LJUBIĆ također pretjeruje (Nešto statistike, *Narodni koledar za 1875.*, Zadar, 1875., str. 108) kad kaže da se samo “gdi koji talijanac što prodaje ribu i voće mnogim potrošnikom” vidi u Dalmaciji. Tu on misli isključivo, držimo, na *regnicole*.

³¹ *Brzopisna izvješća XX zasjedanja Pokrajinskog sabora dalmatinskoga*, Zadar, 1884., str. 127, 134.

³² Isto, str. 129–130.

talijanskog jezika u njoj.³³ To je autonomašima dalo krila, dodatni poticaj, pa dvije godine potom, na saborskoj sjednici od 27. prosinca 1886., njihov korifej u čitavoj pokrajini (Bajamonti) nesmiljeno tvrdi da u njoj tada obitava 70.000–80.000 Talijana. Štoviše, tom prigodom on reče da se zaboravlja kako je u Dalmaciji doista mnogo “braće talijanske narodnosti”; pri tome je također naveo da je hrvatska obala zapravo talijanska, da je Split talijanski jer 1/4 njegovih stanovnika “zna talijanski”. Zaboravio je, dakle, svoju prethodnu izjavu koja je svjedočila upravo suprotno. Valjda je tako postupio zato da bi podupro opravdanost autonomaških zahtjeva za uspostavu novih talijanskih škola u pokrajini, koje su počele nestajati, napose poslije njihova gubljenja splitske općine.³⁴ Tih su se brojki potom, kao pouzdanog pokazatelja, kao pijan plota držali neki talijanski pisci, napose Dainelli i Tamaro. Štoviše, one su im postale temeljem za tvrdnju kako su Talijani u Dalmaciji predstavljali kulturniju sastavnicu od njenog slavenskog stanovništva; Talijani su ovdje, kažu, predstavljali “pravu aristokraciju”.³⁵ Tada je došao do izražaja slavo-dalmatinski element, “dalmatinski patrioti”, koji su Dalmaciju smjerali integritirati talijanskoj naciji. Srećom, tome su se usprotivili i oni koji su se školovali u Italiji, kojima je srcu prirasla ideja Risorgimenta i europski liberalizam uopće, ali im nisu htjeli svejedno žrtvovati svoju istinsku nacionalnu pripadnost. Ni tendencija dalmatinskih talijanaša – “*Slavo-Dalmata*”, pa ni njihovo sudjelovanje u ratovima na strani Italije (1848./49., 1859.) nisu uspijevali posvjedočiti talijanski etnički sastav ove pokrajine.

U takvim političkim prilikama Talijanima sklon Luigi Maschek u Dalmaciji 1870. god. bilježi nazočnost preko 40.000 njih, najviše onih prethodno doseljenih iz Mletaka. A Tamaro pak kazuje da ih je tada (1869.) bilo točno 44.880.³⁶ To su bile doista približno točne brojke, koje neki nisu htjeli uvažavati, nego su izmišljali druge. Tako neki ovdašnji putnici, poput Francuza Paula Bourona, neutemeljeno iznose tvrdnje o talijanstvu Dalmacije (*Les rives illyriennes*, Pariz, 1888.). Imenovani je npr. u njoj našao “pola stanovnika latinske rase” (“*metà della popolazione è di razza latina*”, u talijanskom prijevodu). Dakako, takve tvrdnje nisu mogle ostati nezapažene i nekomentirane. Njegov kritičar u *Narodnom listu* (P. K. Bačić) naspram tome navodi da “u našoj pokrajini nema ni 10.000 Talijana”, to jest onih koji su doselili preko mora.³⁷ Kako su i onodobne talijanske enciklopedije donosile slične, preuveličane podatke, to je zapazio i njemački antropolog, jezikoslovac i slavist August Leskien, te

³³ Tihomir RAJČIĆ, Odnos Srpskog lista (glasa) prema autonomašima u Dalmaciji 80-tih godina XIX. stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 43, 2001., str. 380.

³⁴ *Brzopisna izvješća XXII zasjedanja Pokrajinskog sabora dalmatinskoga*, Zadar, 1887., str. 445; Oscar RANDI, *Antonio Bajamonti il “mirabile” podestà di Spalato*, Zadar, 1932., str. 54.

³⁵ I. RUBIĆ, n. dj., str. 20, 22.

³⁶ *Manuale del Regno di Dalmazia* za 1873., str. 10; A. TAMARO, *La Vènètie...*, str. 559; Isti, *Italiani e Slavi...*, str. 344.

³⁷ *Narodni list*, 28, 1889., br. 25.

kao “nepristran promatratelj” prokomentirao takve napise. Naime, on je u bečkom *Das Vaterlandu* 1888. god. upozorio talijansku javnost da je u Dalmaciji puno Talijana samo zato što je ona, zbog dugotrajne mletačke vladavine, dugo bila odcijepljena od svog prirodnog zaleđa. Štoviše, on kazuje da se ne može računati “na dalje talijančenje Dalmacije”, jer da “polutalijanci”, kako je nazvao ovdašnje Talijane/talijanaše, ne mogu dijeliti napredak s narodom koji govori “slavenski”, dakle najvećim dijelom hrvatski. Naime, njegovi narodni ideali nisu jednaki idealima pravih, apeninskih Talijana. Stoga ih poziva neka se unaprijed klone talijanstva u Dalmaciji, jer da to nije nikako u duhu pravednosti i humanosti,³⁸ za čime teži čitav uljuđeni svijet.

Međutim, nesmiljeno autonomaštvo i iredentizam nisu se osvrtni na to što su trijezni i učeni ljudi govorili, nego su kročili davno zacrtanim putem u dokazivanju, može se reći sizifovskom, talijanstva Dalmacije, zapravo prava Italije na njeno posjedovanje. Tako dr. Žmirić već na sjednici Dalmatinskog sabora od 3. kolovoza 1889. tvrdi da svi u njoj, bolje ili slabije, govore oba jezika, talijanski i hrvatski. Na tu mu je izjavu iz saborskih klupa dobačeno: “Ni 5%!”, misleći, naravno, na mogućnost služenja stanovništva talijanskim jezikom. Dapače, uvelike revoltirani zastupnik Lovro Borčić je uskliknuo da je Talijane u Dalmaciji stvorila austrijska vlada, dok je Vicko Buzolić podviknuo: “Talijanci su onamo preko mora!”,³⁹ i time jasno iskazao što o tome drže umjereniji dalmatinski Hrvati. Unatoč tome, u sabornici je i dalje dolazilo do sličnih scena. Naime, neki autonomaši iznose na javu navod profesora Ascolija iz Udina koji je u *Nuova antologia* (1895.) tvrdio da u Dalmaciji još uvijek obitava čak 60.000 Talijana. Ipak, zastupnik Giacomo (Jakov) Giljanović sljedeće, 1896. godine u Saboru konstatira da je oko 1860. god. u njoj bilo 11%, 1880. god. manje od 6%, a 1890. god. pak malo više od 3%,⁴⁰ čime je priznao službene statističke brojke.

U tim su se brojkama podrazumijevali oni Talijani koji su ovamo dospjeli u raznim vremenima i zgodama, ali i potalijančeni domaći ljudi. U njih se nisu ubrajali dotle i poslije privremeno doseljavani talijanski državljani – *regnicoli*. Naime, oko 1870. god. u Dalmaciju počinju pridolaziti radnici i obrtnici iz južne Italije, dakle čisto ekonomski emigranti, koji su ostajali njenim podanicima. Međutim, oni su bili privilegirani od autonomaških poslodavaca (Bajamonti, Trigari i dr.). To se u prvom redu odnosilo na one koji su bili zaposleni (1875.) na gradnji željezničke pruge Šibenik – Perković. Takav postupak izazvao je sukob između njih i domaćih ljudi/radnika, koji je vlast brzo izgledila.⁴¹ Jednako se tako u Dubrovnik i njegovu okolicu povremeno naseljavaju radnici, obrtnici i trgovci, najviše iz Apulije. To je onda postalo stalnom

³⁸ Nijemac o Dalmaciji, *Narodni list*, 28, 1889., br. 8, 9 i 10; I. RUBIĆ, n. dj., str. 36.

³⁹ *Brzopisna izvješća XXIV zasjedanja PSD*, Zadar, 1889., str. 391, 401, 404.

⁴⁰ *Brzopisna izvješća XXXI zasjedanja PSD*, Zadar, 1896., str. 511.

⁴¹ Ugo SABETTA, Il Distretto consolare di Ragusa, *Bollettino consolare*, Rim, 1913., str. 66 (10); I. RUBIĆ, n. dj., str. 14; Š. PERIČIĆ, Prilog poznavanju prerade u Dubrovniku u 19. stoljeću, *Dubrovnik*, 27, Dubrovnik, 1984., br. 5–6, str. 82. Ti su Puljizi tamo dolazili u proljeće, a kući se vraćali u prosincu.

praksom, ali su došljaci uglavnom dolazili bez obitelji,⁴² što znači da nisu računali na stalno iseljavanje. Na raskršću XIX. i XX. stoljeća došlo je do nešto dinamičnijeg useljavanja tih ljudi. Naime, zna se da je na gradnji željezničke pruge Gruž – Uskoplje odjednom bivalo zaposleno čak 2.000 pridošlih talijanskih radnika, koji su ondje zarađivali daleko više negoli kod kuće, a to opet na štetu domaćeg stanovništva. Dapače, neki od njih znali su odlaziti na rad u susjednu istočnu Hercegovinu.⁴³ Tada je već bilo onih koji su ostajali u Dubrovniku duže vrijeme, ako ne i stalno. Da je tome bilo tako, svjedoči i činjenica da je početkom 1912. god. ondje uspostavljeno Talijansko dobrotvorno društvo koje je imalo 201 člana; njegova je djelatnost bila usmjerena prema potrebama te kolonije i održavanju veza s tamošnjim talijanskim konzulatom glede ostvarenja prava i dužnosti njenih članova.⁴⁴ Malo zatim ta je kolonija brojila oko 500 članova.

Prema konzularnom izvješću oko 1870. god. u čitavom je zadarskom kotaru bilo tek 295 pravih Talijana (*nazionalità italiana*), preko 170 njih po rođenju – *regnicola*. Bile su to onda najviše radničke obitelji. No, ondje je također bivalo i nestalnih odnosno fluktuirajućih Talijana (radnika, torbara, ribara, mornara, kazališnih umjetnika i industrijalaca), pa se ponekad u samom gradu znalo odjednom naći preko 1600 Talijana.⁴⁵ Tako je u Zadru, glavnom gradu pokrajine, dakle boravio relativno velik broj Talijana raznog statusa, a u manjem broju bilo ih je i drugdje po pokrajini. Jer, teško živjeti u vlastitoj domovini, a da ne odlaze u daleku Ameriku, Australiju i drugamo, mnogi su iz južne Italije potražili sreću upravo u Dalmaciji, zapošljavajući se kao kvalificirana ili nekvalificirana radna snaga u industrijskim bazenima Splita i Šibenika.⁴⁶ Naravno, kao u Rijeci, tako su se onda i u Splitu i drugdje favorizirali upravo ti radnici. Među “Talijanima” nerijetko su se krili i doseljenici iz Trsta, od kojih su neki bili hrvatske nacionalnosti, ali nedostatno nacionalno svjesni. Zato je netrepeljivost između domaćih i pridošlih radnika bila očita i stalna. To je onda bilo razlogom da su 1903. god. između njih izbili ozbiljni sukobi u tvornici cementa u Solinu, gdje su talijanski poslovođe neprikriveno favorizirali strane radnike kao stručnije, dok su izuzetno slabo postupali s domaćima. Prema izjavama nekih suvremenika (Baljkas), *regnicoli* “su bili privilegovana klasa radnika koja se boji da u stečevinama organizacije ne izgubi blagodat povlastica”.⁴⁷

Te je radnike tada najviše branio zadarski *Il Dalmata*, nastojeći očuvati njihov

⁴² Dinko FORETIĆ, Društvene prilike u Dalmaciji pred Prvi svjetski rat s obzirom na radničku klasu, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 2 (1), Zadar, 1963., str. 235.

⁴³ U. SABETTA, str. 67 (11).

⁴⁴ Isto, str. 68 (12).

⁴⁵ Petar BRATANIĆ, *Sulle condizioni della colonia italiana di Zara*, Zadar, 1872., str. 4.

⁴⁶ D. FORETIĆ, Društvene prilike u Dalmaciji u drugoj polovici XIX. stoljeća, *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, Zagreb, 1969., str. 55.

⁴⁷ *Crveni barjak*, Šibenik, 1913., br. 18; D. FORETIĆ, Društvene prilike u Dalmaciji pred Prvi..., str. 235.

povlašteni položaj i ubuduće. Tada je bilo Talijana zaposlenih u industriji kalcijeva karbida u Dugom Ratu. S vremenom su sukobi postali učestali. Po Splitu su znali osvanuti plakati s natpisima poput ovog: “Napolje stranci!” Naime, domaće je stanovništvo “strahovalo od talijanskog useljavanja, obuzdavajućeg od Rima”,⁴⁸ što bi moglo značiti da takva emigracija nije bila po volji talijanskih vlasti, dakako iz samo njima poznatih razloga. Takvo je stanje još 1902. god. potaklo zastupnika Josipa Smodlaku na savjetovanje pokrajinskih autonomaša da konačno napuste “stajalište mržnje i prezira” spram domaćem stanovništvu, jer da “talijanstvo” u Dalmaciji nema tu nikakva oslonca, gdje nema nijednog “talijanskog seljaka”.⁴⁹ A to je bila više nego realna prosudba, koju oni, naravno, nisu prihvatili.

Neki mjerodavni Talijani tvrde da na razmeđu dvaju stoljećâ, ako se izuzmu neizbježni puljiški i čozotski ribari, nije bilo značajnijeg useljavanja njihovih podanika u Dalmaciju.⁵⁰ Tada je, kažu, bilo tek pojedinačnih useljavanja radnika iz Apulije u Dubrovnik. Istina, male kolonije Talijana tada postoje i u Šibeniku, na Korčuli, Hvaru i Visu te nekim drugim mjestima pokrajine. U Splitu je znalo biti do 400, a u Dubrovniku pak 500 državljana Kraljevine Italije. Posljednja statistika stanovništva Austro-Ugarske objavljena 1910. god. pokazuje da se dotle u Dalmaciju doselilo 2425 talijanskih državljana – *regnicola*.⁵¹ To nam svjedoči i izjava talijanskog konzula u Zadru. Naime, on navodi da je tada u Dalmaciji bilo oko 2500 podanika Italije, koji su nesmetano obitavali s domaćim stanovništvom, kako tvrdi dotični konzul. Dapače, od 14.000 stanovnika glavnog grada pokrajine, bilo je oko pola njih talijanskih podanika porijeklom iz Veneta, Romagne i Marchi. Bili su to uglavnom posjednici, mali industrijalci, ribari, prodavači, kavanari i obrtnici raznih struka.⁵²

Naravno, ipak je bilo više onih “starih” Talijana u čitavoj pokrajini, onih koji su ostali državljanima Austro-Ugarske. Međutim, njihov se broj i tada uvećavao od strane privrženika iredente. Tako su neki, poput A. Tamara i G. Dainellija, uporno i neutemeljeno tvrdili da ih je pred Prvi svjetski rat ondje bilo do 85.000, ostajući čvrsto na razini onih koji su o sebi sudili tako visoko.⁵³ Do tih su brojki oni dolazili pridodavanjem zamišljenog prirodnog prirasta Talijana nazočnih u pokrajini još 1865. godine.⁵⁴ A to je, dakako, bio posve neispravan pristup tom problemu, pa su njihove tvrdnje doista stajale na staklenim nožicama.

⁴⁸ Državni arhiv u Zadru, Spisi konzulata Kraljevine Italije u Zadru, svež. 55, br. 58.

⁴⁹ I. PERIĆ, *Dalmatinski sabor...*, str. 148–150.

⁵⁰ Antonio D’ALIA, *La Dalmazia*, Rim, 1912., str. 97.

⁵¹ D. FORETIĆ, Društvene prilike u Dalmaciji u drugoj polovici XIX. stoljeća..., str. 83–84.

⁵² A. D’ALIA, *La Dalmazia*, str. 98.

⁵³ I. RUBIĆ, n. dj., str. 22.

⁵⁴ Isto, str. 26.

II.

Uoči zrele faze narodnog preporoda u Dalmaciji nju su pritiskali “izoliranost i tuđinstvo”, to prije što su neki potalijančenici širili neistine o njoj kao talijanskoj zemlji, ali njihove brojke i tvrdnje, vidjeli smo, nisu bile u skladu s pravim stanjem. Naime, u to vrijeme (1860.) nju je nastavalo oko 400.000 Hrvata i Srba, a samo 15.000 Talijana, koji su, i pored toga, ogromnoj većini nametali uporabu talijanskog jezika u javnom životu pokrajine.⁵⁵ I ne samo to. Prirodno je stoga što su neki narodnjaci odmah ustali protiv toga nastojeći opovrgnuti najprije tvrdnje talijanaša/autonomaša o njenom talijanstvu. Oni Talijanima drže samo one koji su izravni potomci doseljenih predaka iz Italije. Sudeći po nekim izjavama s narodnjačke strane, moguće je da je pri tome bilo i određenog pretjerivanja. U takve se mogu uvrstiti tvrdnje da “10 hiljada dušah čuti se talijancem”, da ih ima najviše 7000 (Pavlinović), dok ih Jakov Grupković svodi na ciglih “800 glava pravih Talijana”.⁵⁶ Stoga držimo da te brojke ne treba uzimati u obzir, nego navesti objektivnije tvrdnje.

Naime, već 1860. god. fra Konstantin Antun Matas u svom djelcu *Glas hrvatski i slovinski iz Dalmacije* kaže da je Dalmacija napučena “Talijanima koji nisu pravi sinovi Italije...”, jer za njega oni koji se takvima izjašnjavaju, to nisu, “nego za našu štetu i sramotu potalijančeni Srbo-Hrvati”; stoga ih prisposobljuje s poturicama. Po njegovoj procjeni to su uglavnom činovnici, dovedeni ovamo iz Lombardije.⁵⁷ Dapače, on još tvrdi da Dalmaciji nije od potrebe talijanski kao službeni jezik, pošto ona ima svoj lijepi i bogati jezik; to prije što u njoj ima najviše 15.000 onih koji se njime služe, i to uglavnom po gradovima. “U ostalim pak mjestima Dalmacije”, nastavlja, “Talijana ne ima ter ne ima, izuzevši jedino činovnike koji su više duhom negoli jezikom Talijani.” A upravo ta “šaka Talijana posjeduje vode, umjetne vrtle, dubrave, ceste...”, dakle, ogromna prirodna bogatstva pokrajine, pa na tome temelji svoju posvemašnju moć. Fra Matasa je sve to potaklo na pitanje: zar je moguće da se u pitanju jezika 400.000 Hrvata i Srba tako olako žrtvuje malobrojnim Talijanima?⁵⁸ Jedan dalekovidni Bokelj tada drži da se čitav prosvijećeni svijet trudi oko razvitka svoga jezika; to se ne čini jedino u Dalmaciji, gdje se većina stanovnika povodi za manjinom, jedva njih 20.000, i prihvaća njen, talijanski jezik kao službeni u pokrajini. Stoga većini predbacuje što zanemaruje svoj, a u pokrajini ukorijenjuje tuđi jezik.⁵⁹

⁵⁵ G. NOVAK, Godina 1860. u političkim spisima, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 8, Zadar, 1961., 4–5; I. PERIĆ, Početna dostignuća dalmatinskih narodnjaka u borbi za ponarođivanje školstva, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest u Zagrebu*, 6, 1974., str. 54.

⁵⁶ N. STANČIĆ, n. dj., str. 164.

⁵⁷ G. NOVAK, Godina 1860. ..., str. 4; Rade PETROVIĆ, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji*, Sarajevo, 1968., str. 18.

⁵⁸ G. NOVAK, Godina 1860. ..., str. 4–5.

⁵⁹ Kosta MILUTINOVIĆ, Odjeci i problemi dalmatinskog narodnog preporoda u Vojvodini 1860.–1870., *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 8, Zadar, 1961., str. 311.

Odgovarajući na neke Tommaseove napise u Zadru i Rijeci, protivne hrvatskoj stvari u Dalmaciji, Vinko Milić 1861. uzvraća pitanjem: zar manjina od 20.000 talijanaša po kulturi vrijedi više nego 400.000 neobrazovanih Dalmatinaca? Za takvo stanje optužuje državni poredak koji je upriličio “pobjedu od 20000 Talijanah nad 380000 Srbohrvatah”.⁶⁰ U tom smislu usmjerene su i riječi Mihovila Pavlinovića izrečene u netom uspostavljenom Dalmatinskom saboru, 22. svibnja 1861., kada tvrdi kako je vlast “namjestila” ograničenim izbornim redom da 15.000 Talijana i “talijanaša” (*Italo-Dalmata*) u njemu ima 23 odnosno 21, a 410.000 Hrvata i Srba samo 20 zastupnika. Štoviše, autonomaši se ni time nisu zadovoljili. Njihovoj nezajažljivosti nije bilo kraja u prohtjevima; naime, da bi osigurali 2/3 zastupnika u Saboru, oni su poradili na poništenju izbora narodnjaka S. Ivičevića i, na žalost, u tome uspjeli. Bilo je to istinsko nasilje nad većinom stanovništva pokrajine.⁶¹ Neki taj postupak pripisuju Schmerlingu, Rosneru i austrijskom činovništvu pokrajine, jer da su oni “udesili pobjedu od 20000 Talijanacah nad 380000 Srbohrvatah” (A. T. Brlić), skrojenu po načelu “liberalna despotizma”.⁶²

Na Bajamontijevu tvrdnju o velikoj brojnosti Talijana u Dalmaciji, Miho Klaić se nije mogao načuditi takvu postupanju “čovjeka darovita”, jer su, reče, službene statistike pokazivale da ih ima mnogo manje, tek 26.000; među njih su, neispravno, ubrajani svi stanovnici, recimo, Starog Grada na Hvaru, te Visa i Komiže.⁶³ Dapače, tom je zgodom Bajamontiju replicirao i Pero Čingrija, rekavši da u Dalmaciji zapravo “nema pravih Talijana ... osim dva tri došlača”.⁶⁴ Unatoč tome, autonomaši/talijanaši ustraju u svojim tvrdnjama i željama, te stalno ističu prekomjernu brojnost ovdašnjih Talijana, čime su izazivali stalne sukobe s političkim protivnicima, narodnjacima i drugim političkim skupinama. Autonomaška većina do 1870. god. u Saboru nameće talijanski jezik, što je onda usmjerilo narodnjake na borbu za uporabu i “ilirskog” jezika u njemu.⁶⁵ To su uspjeli pozivajući se na važeći zakon od 21. prosinca 1867., po kojem “država priznaje ravnopravnost svih zemaljskih jezika u školi, uredima i u javnom životu”. Nadalje, god. 1883. zaključeno je da poslovni jezik u Saboru bude hrvatski ili srpski jezik,⁶⁶ a nastavili su se boriti protiv uporabe talijanskog jezika i

⁶⁰ Vinko CECIĆ, Jedan iz prvih redova, *Zadarska revija*, 10, 1961., br. 4–5, str. 335; Gašpar BUJAS, Iz narodnog preporoda, *Zadarska revija*, 10, 1961., br. 3, str. 200; Ivo PERIĆ, Školske prilike u Dalmaciji u drugoj polovici 19. stoljeća, *Zbornik za historiju školstva i prosvjete*, 7, Zagreb, 1972./73., str. 48.

⁶¹ Ferdo ČULINOVIĆ, Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja, Zagreb, 1961., str. 212; Ivan GRGIĆ, Bivša sabornica, *Zadarska revija*, 10, 1961., br. 4–5, str. 405; J. VRANDEČIĆ, n. dj., str. 105.

⁶² Milan ŠKRBIĆ – Vinko VALČIĆ, Oko polemike Šime Ljubića s autonomašima (1860.–1862.), *Zadarska revija*, 10, 1961., br. 2, str. 122.

⁶³ *Brzopisna izvješća XXII zasjedanja PSD...*, str. 334, 338.

⁶⁴ Isto, str. 341.

⁶⁵ V. MAŠTROVIĆ, Jezično pitanje u pomorstvu i narodni preporod u Dalmaciji, *Pomorski zbornik*, 4, Zadar, 1966., str. 449.

⁶⁶ Isto, str. 450.

potalijančenih službenika u pokrajini, najžilavijega svoga protivnika glede toga.

U tome su imali priličnog uspjeha, ali svejedno nisu uštkali one najgrlatije, napose predstavnike talijanskog iredentizma. Jer, napuhavanje broja Talijana u Dalmaciji imalo je dalekosežne političke razloge. Naime, talijanski nacionalisti i iredentisti time pokušavaju sebe i talijanski narod uopće uvjeriti da je “Dalmacija čisto talijanska zemlja”,⁶⁷ pa ju stoga treba pripojiti Kraljevini Italiji. Zato je trebalo umnažati broj Talijana u njoj. Spomenut ćemo samo dva primjera: Tamaro kaže da ih je 1910. god. bilo 34.446, dok su u međuraču neki u njoj nalaziti barem 60.000 “*Dalmata*”, a drugi pak opet 80.000 Talijana.⁶⁸ Već opći pogled na te brojke pokazuje da se radi o navodima koji nisu odgovarali istini. Talijani su posjed dalmatinske obale povezivali s vojnim i ekonomskim potrebama.

III.

Do 1880. god. popisi stanovništva Austrije (Austro-Ugarske) nisu vodili evidenciju o nacionalnoj pripadnosti, ni o njegovu jeziku općenja. A to stoga što je, valjda, bečka vlada htjela izbjeći fenomen nacionalnosti, to prije što je upravo ona vodila borbu protiv probuđenih nacionalnih pokreta u Monarhiji. Svejedno je neophodno vidjeti i provjeriti što pokazuju službeni statistički podatci o stanovništvu ondašnje Dalmacije, napose glede njegova etničkog sastava. Na žalost, to je moguće donekle pratiti tek od navedene godine, odnosno od 1865., pa ni onda posve vjerodostojno, jer su velik utjecaj pri sastavljanju statistika imale općine. No, u nedostatku boljih pokazatelja treba vjerovati raspoloživima.

Istina, postoje neke procjene o broju Talijana u Dalmaciji koje ne obvezuju na ozbiljne zaključke. Naime, neki tvrde da je na početku XIX. stoljeća u užoj Dalmaciji, Boki i Dubrovačkoj Republici bilo 25.000 Talijana, ali se ne zna na temelju čega se to tvrdi.⁶⁹ Nadalje, nepristrani promatrač s kraja toga stoljeća kazuje da je na početku druge austrijske uprave 10% njenog stanovništva bilo sastavljeno od Talijana ili “*Dalmatini italianizzati*”,⁷⁰ ali ni on ne iskazuje mjerilo po kojem je došao do te brojke. Pa i uz tako mali broj Talijana, vlast i neki javni djelatnici navodili su Dalmaciju kao talijansku zemlju. To je potaklo Slovenca Petera Koslera da 1849. god. u brošuri *Programm der Linken* (Beč) progovori o tom problemu, odnosno da se založi za to da se Dalmacija prestane držati talijanskom zemljom Monarhije; on se poziva na činjenicu da je 1842. god. po službenim podatcima nju nastavalo 401.000 stanovnika,

⁶⁷ *Narodni list*, 38, 1900., br. 3; 52, 1914., br. 24, 29; *Crvena Hrvatska*, Dubrovnik, 1912., br. 95; DAZd, Tajni spisi (*Riservati*), svež. 575, br. 1001, 1060.

⁶⁸ A. TAMARO, *La Vènètie...*, str. 561; Antonio CIPPICO, *Dalmazia*, Firenca, 1931., str. 49; E. BABBINI, *Brevi cenni descrittivi sulla Dalmazia*, Jakin, 1919., str. 38.

⁶⁹ Blaž LORKOVIĆ, *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb, 1939., str. 138–146; Georg (Jure) PRPIĆ, *French Rule in Croatia: 1806–1813*, *Balkan studies*, 5, Solun, 1964., str. 236.

⁷⁰ A. SCHWEIGER-LERCHENFELD, *L'Adriatico e il suo littorale*, Milano, 1882., str. 203.

od čega čak 370.000 Slavena. Stoga se on, dakle prije dalmatinskih narodnjaka, zapitao zašto se radi malog broja talijanskog stanovništva u njoj ne shvaćaju želje većinskog Slavenstva.⁷¹ Taj je Slovenac svojim stavom iskazao zavidno poznavanje onodobnih prilika na čitavom slavenskom jugu, odnosno u Austrijskom Carstvu. Naspram tome, neki su već tada tvrdili da je navedene godine u pokrajini bilo do 50.000 Talijana,⁷² što očito nije bilo točno, jer se radilo o pukoj procjeni pojedinaca.

Naime, iako se nije smatrao Hrvatom nego “italodalmatincem”, Frane Carrara tvrdi da je 1843. god. Dalmaciju nastavalo oko 16.000 Talijana, koji su ovamo doselili uglavnom iz Mletaka. Štoviše, on veliko značenje, naspram tome, pridaje Slavenstvu pokrajine koje je brojilo više od 340.000 osoba.⁷³ Za njime se potom povode i neki strani putnici po Dalmaciji, primjerice Francuz Xavier Marmie. Prema jednoj anketi iz 1846. god. od cjelokupnog je stanovništva pokrajine svega 15.305 osoba (3,72%) bilo talijanske narodnosti. Pa ipak, i pored velike većine slavenskog stanovništva u njoj, uporaba talijanskog jezika davala je poseban pečat gradovima, bolje reći privid njihova talijanstva.⁷⁴ Drugi pak, poput Matije Bana i Špire Popovića, 1848. god. tvrde da u njoj postoje dvije narodnosti: “... jedna je brojem daleko pretežnija, slavenska; druga umom napreduje, talijanska...” Njen “italijanizam” čine samo “činovnici stranci”, koje svatko mrzi, te mali broj građana. To su, po njima, uglavnom bili talijanski useljenici.⁷⁵ Ante Kuzmanić tada iznosi misao da “stranu lacmansku iliti talijansku”, koja se protivi sjedinjenju Dalmacije s banskom Hrvatskom, “čini jedna šaka ljudi”. Bili su to, kaže, u nju svjesno doseljeni Talijani ili domaći, potalijančeni ljudi; njih se drži moćnom manjinom, jer da je ona “mudrija (obrazovanja, pr. Š. P.) i bogatija”.⁷⁶ A Andrija Stazić također u *Zori dalmatinskoj* zapisuje kako “sramotna nemarljivost za nauk našega jezika bila je nadvladala toliko da se je narod s njim sramovao”.⁷⁷ Već tada je Medo Pucić u tršćanskoj *La Favilla* postavio zahtjev pokrajinskih Hrvata za nacionalnom emancipacijom i stvaranjem vlastite nacionalne države.⁷⁸

Prema nekima je 1850. god. u Dalmaciji bilo 14.645, a 1857. g. pak 13.702

⁷¹ Tone ZORN, Odjeci dalmatinskog pitanja šezdesetih i sedamdesetih godina XIX. stoljeća u slovenskoj štampi, *Zadarska revija*, 10, 1961., br. 4–5, str. 38.

⁷² A. SCHMIDT, *Das Königreich Dalmatien*, Beč, 32; A. TAMARO, *La Vènètie...*, str. 389.

⁷³ *Gazzetta di Zara*, Zadar, 1843., br. 78; Frane CARRARA, *La Dalmazia descritta*, Zadar, 1846., str. 122; G. NOVAK, *Dalmacija na raskršću 1848. godine*, Zagreb, 1948., str. 228; Cvito FSKOVIĆ, Nekoliko bilježaka o Zori dalmatinskoj i Frani Carrara, *Zadarska revija*, 21, 1972., br. 5, str. 336; G. NOVAK, *Prošlost Dalmacije*, II, Zagreb, 1944., str. 349.

⁷⁴ Jaroslav ŠIDAK – Mirjana GROSS – Igor KARAMAN – Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860.–1914*, Zagreb, 1968., str. 10.

⁷⁵ G. NOVAK, *Dalmacija na raskršću 1848. godine*, str. 244–245, 248.

⁷⁶ *Zora dalmatinska*, 5, 1848., br. 17; I. PERIĆ, *Dalmatinski sabor...*, str. 174.

⁷⁷ G. NOVAK, *Prošlost Dalmacije*, str. 331.

⁷⁸ Bernard STULLI, Tršćanska “Favilla” i južni Slaveni, *Anali Jadranskog instituta JAZU u Zagrebu*, 1, Zagreb, 1956., str. 46–47.

Talijana, što je iznosilo tek 5% njenog ukupnog stanovništva.⁷⁹ Pri tome se oslanjaju na Czoernigove popise stanovništva Austrije, temeljene, navodno, na njegovim etničkim obilježjima.⁸⁰ A ta tvrdnja ne ulijeva mnogo povjerenja. Drugi pak tvrde da je u Dalmaciji 1851. godine obitavalo 14.645, a 1857. god. pak 45.000 Talijana; bilo je i onih koji su potonje godine u njoj nalazili 20.000 odnosno 15.172 Talijana. Međutim, svi se slažu da dotle u njoj nije bilo njihovih posebnih kolonija, nego da su se oni srodili sa “Slavenima”. Na žalost, zasad nije moguće ustanoviti na temelju kojih se kriterija utvrđivao toliki broj Talijana u pokrajini. Jamačno su se pri tome podrazumijevali svi oni koji su se služili talijanskim jezikom u svakidašnjem životu. Ako se uzmu u obzir te brojke, izuzev one najveće, onda je u njoj tad bilo samo 4,8% stanovništva talijanske narodnosti, ali austrijskog državljanstva; u zadarskom okružju je njihova nazočnost označena također s tek 4,8%, dok je u samom gradu ona iznosila čak 24,8%.⁸¹ Jedan suvremenik tada, pored 374.725 “Slavena”, u pokrajini nalazi 28.500 Talijana.⁸²

Temeljem tih podataka narodnjaci uglavnom bilježe nazočnost 10.000, 15.000 odnosno 20.000 Talijana/talijanaša u Dalmaciji, naspram 400.000 Hrvata i Srba. Među njima “ima ih dopokon koji budući Srbi ili Hrvati nazivlju se Talijanci”, navode narodnjaci.⁸³ Međutim, unatoč svojoj malobrojnosti, ta je manjina, začudo, uživala povlastice govorenja i školovanja na talijanskom jeziku. Štoviše, ta desetina stanovništva pokrajine, kažu, uživa i plodove rada 9/10 ostalog njenog pučanstva. Stranci vladaju kao superiorna rasa i nastoje svim silama onemogućiti širenje uporabe hrvatskog jezika i kulture u njoj, jer to drže velikom pogubnosti za svoje interese.⁸⁴ Navedenu Bajamontijevu tvrdnju o broju Talijana u Dalmaciji Jakov Grubišić pobija protutvrdnjom da ih zapravo nema ni 3.000, a onih pravih ne više od 800, te zaključuje da postojeće škole u Dalmaciji odnarođuju njene sinove.⁸⁵ Nadalje, Medo Pucić u zagrebačkom *Pozoru* u dva navrata piše o “talijanstvu Dalmacije”; naime, tu je nepobitno dokazivao da je velika većina njenog stanovništva “slavenska i hrvatska”, te da je njeno talijanstvo zapravo puka izmišljotina pojedinaca. Ipak, dopisnik iz Splita ondje priznaje da u njoj tada prebiva 40.000 Talijana,⁸⁶ i tako posvjedočuje navodnu istinitost

⁷⁹ B. LORKOVIĆ, 142; G. PRPIĆ, str. 237, bilj. 36; Cesar PAVIŠIĆ, *Memorie macarensi*, Trst, 1897., str. 77, 85.

⁸⁰ *Etnographie der Oesterreichischen Monarchie*, I, Beč, 1857., str. 79; *Statistica generale della Dalmazia*, Zadar, 1862., str. 143; A. TAMARO, *La Vènètie...*, str. 435; D. FORETIĆ, O etničkom sastavu..., str. 66, 70.

⁸¹ *Statistica generale della Dalmazia*, 2, 144–145.

⁸² Franz PETTER, *Dalmatien in seinen verschieden Beziehungen*, 1, Gotha, 1857., str. 153.

⁸³ Jakša RAVLIĆ, Matica dalmatinska u podizanju narodne svijesti 1862.–1870., *Dalmacija 1870.*, str. 186; *Narodni list*, 2, Zadar, 1863., br. 102; *Narodni koledar za 1865.*, Zadar, str. 97.

⁸⁴ G. NOVAK, *Godina 1860.* ..., str. 5; *Narodni list*, 2, Zadar, 1863., Prilog.

⁸⁵ *Zaorija na talijanstvo svoje*, Beč, 1861., str. 22; G. NOVAK, *Godina 1860.* ..., str. 17.

⁸⁶ Jubilarni broj *Obzora*, Zagreb, 1910., str. 7.

Bajamontijeva navoda, ali svejedno niječe njihovo pravo na povlastice bilo koje vrste. Tada je u spomenutom listu objavljeno još mnogo dopisa iz Dalmacije koji su dokazivali nepobitnu pripadnost većine njena stanovništva hrvatstvu, kako po jeziku, tako i narodnoj svijesti.

Neke potonje (ne)službene austrijske statistike svjedoče o nadmoći slavenskog odnosno hrvatskog stanovništva Dalmacije nad onom navodne talijanske narodnosti, iako su u početku donosile, držimo, netočne brojke. Naime, prema njima je 1865. god. u Dalmaciji bilo 55.020, a 1868. god. pak 57.000 Talijana, čime se, dakle, opovrgavaju tvrdnje narodnjaka.⁸⁷ Pri tome se u Talijane jamačno ubrajalo i one koji su označavali talijanski kao jezik svakodnevnog općenja. Štoviše, prema tim popisima u njoj nije uopće bilo Hrvata,⁸⁸ što govori u prilog tvrdnjama da Austrija nije željela posebne narodnosti u svom krilu, jer se pribojavala njihovih separatističkih naboja. To bi u svakom slučaju podrivalo monolitnost Monarhije. Držimo da su neke brojke (1868.) bile doista proizvoljne, to prije što njihovi donositelji (D. Fichert) nikad nisu ni vidjeli Dalmaciju, pa stoga ni bili upoznati s njenom pravom stvarnošću glede sastava stanovništva. Bilo je i onih koji su u njoj 1869. god. nalazili 20.000 odnosno 40.000 Talijana; Vjekoslav Klaić pak navodi da ih je bilo 48.000, najviše doseljenih u primorske gradove.⁸⁹ Naspram tome, u jednom popisu iz 1875. god. navedeno je svega 15.672 osobe koje su upisane kao građani talijanske narodnosti. Pa i ta brojka, kaže se, bila je jako dvojbeni.⁹⁰

Prema službenim popisima stanovništva Monarhije do Prvog svjetskog rata, u Dalmaciji je bilo onoliko Talijana koliko pokazuje sljedeća tabela:⁹¹

<i>Godina</i>	<i>Broj Talijana</i>	<i>Postotak</i>
1865.	55.020	12,5
1869.	44.880	10,8
1880.	27.305	5,8
1890.	16.000	3,1
1900.	15.279	2,6
1910.	18.028	2,8

⁸⁷ A. TAMARO, *La Vènètie...*, str. 435.

⁸⁸ B. STULLI, *Oko pripadnosti...*, str. 36.

⁸⁹ *Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati*, 2, Zagreb, 1881., str. 12.

⁹⁰ V. MAŠTROVIĆ, *Uvođenje...*, str. 173, bilj. 40.

⁹¹ G. DAINELLI, *La Dalmazia*, Rim – Milano, 1918., str. 46–47; R. BENINI, n. dj., str. 13; I. RUBIĆ, n. dj., str. 24; Nikola ČOLAK, *Narodni preporod...*, str. 405, bilj. 143; Marjan DIKLJIĆ, *Pravaštvo u Dalmaciji do Prvog svjetskog rata*, Zadar, 1998., str. 20–22; A. TAMARO, *Italiani e Slavi*, str. 342–344.

Prema ovim se brojkama vidi da je u ovome razdoblju njihov broj stalno opadao, da bi konačno pao na ciglih 2,8% od ukupnog stanovništva pokrajine. Dakako, njih je najviše bilo u gradovima, ponajprije u Zadru, u koji su poslije 1882. god. pritjecali Talijani i “Talijani” iz ostalog, južnijeg dijela Dalmacije. Naime, u njemu je 1880. god. bilo 6676, 1890. god. 7423 (7840, 7773), 1900. god. 9018, a 1910. god. pak 9318 takvih osoba. Austrija je, kažu, uporno pomagala talijanstvo glavnog grada pokrajine, jer je on trebao biti “*italiana mai croata*”, kako su tvrdili talijanaši.⁹² Zapravo je Beč favorizirao talijanaše, ali je isto tako u Zadar premještao “po kazni” nepoćudne državne činovnike iz ostalog dijela pokrajine kako bi ih ubuduće lakše nadzirao. I upravo je to omogućavalo kontinuitet talijanske općinske vlasti u Zadru, kao njegovu snažnom osloncu.

Neki tvrde da je u Splitu 1880. god. bilo najviše Talijana u Dalmaciji, čak 8677, dok ih je na otoku Hvaru bilo 7196, što je činilo čak 31,4% njegova stanovništva.⁹³ Kako se vidjelo, te su brojke poslije bivale znatno manje, pa je Split Zadru prepustio središte talijanska pokreta u Dalmaciji. Nadalje, godine 1880. na otocima je bilo 26.144 (11,7%), a u unutrašnjosti pokrajine samo 1986 (0,78%) Talijana. Ako je tome doista tako, onda je velik dio pokrajine bio izuzet od njihove nazočnosti. A upravo navedene godine oni su naseljavali 145 mjesta pokrajine, najviše gradove i varoši.⁹⁴ Ovo su stvarne brojke, a nikako “statistički masakr”, kako ih žele prikazati neki talijanski pisci u službi svoga imperijalizma i pretenzija spram Dalmacije.

Potrebno je ovdje nešto reći i o *regnicolima*. Naime, neki navode da je do početka XX. stoljeća u Dalmaciju godišnje useljavalo oko tisuću osoba iz Italije. Po toj je logici potom u njoj trebalo biti na desetine tisuća *regnicola*, što nije točno. Naime, to najbolje opovrgava izvješće konzula Kraljevine Italije u Zadru (Antonio d’Alia) od 30. siječnja 1914. godine. Na zahtjev nadležnog ministarstva u Rimu on, pored ostalog, dojavljuje: “*I regnicoli residenti in questa provincia possono calcolare a 3000...*”⁹⁵ Budući da je on u toj stvari bio najbolje obaviješten, treba mu nepogovorno vjerovati. Ovo može značiti da dinamika njihova useljavanja nije bila onakva kako neki tvrde, ali i to da su se neki od pridošlica prethodno vratili kući. U svakom slučaju, oni nisu ubrajani među ovdašnje Talijane koji su bili građani Austro-Ugarske. No, treba također reći da je od oko 15.000 potonjih njih 7.900, dakle više od polovice, bivalo učlanjeno u neki od autonomaških klubova. Na taj su način oni osiguravali utjecaj na politički život

⁹² Brzopisna izvješća XXXI zasjedanja PSD, Zadar, 1896., str. 518; G. DAINELLI, *La Dalmazia*, str. 51–52; *Il Dalmata*, 28, Zadar, 1898., br. 96; I. RUBIĆ, n. dj., str. 25, 29.

⁹³ Luigi MASCHEK, *Repertorio geografico-statistico*, Zadar, 1888., XXI. Na otoku Visu je 1880. zabilježena nazočnost 4459, a 1890. god. pak tek 323 Talijana (Antonio D’ALIA, *La Dalmazia nella storia e nella politica*, Rim, 1928., str. 55).

⁹⁴ FORETIĆ, O etničkom sastavu, str. 76.

⁹⁵ DAZd, Spisi konzulata Kraljevine Italije u Zadru, svež. 55, poz. 11, br. 58.

pokrajine, koji je bio daleko veći nego što bi se moglo očekivati.⁹⁶ Oni su, dakle, u tome slijedili stanje iz prethodnih desetljeća, svjesni značenja takva djelovanja. Bilo je slučajeva da su zagovornici talijanstva Dalmacije ipak priznavali kako su Talijani u njoj u manjini, ali da su predstavljali “pravu aristokraciju” njena stanovništva,⁹⁷ a to znači da su još uvijek bili držani kulturno superiornijim većini u pokrajini.

IV.

Pri utvrđivanju broja ovdašnjih Talijana onoga doba talijanski su se pisci najviše oslanjali na uporabu jezika njenih stanovnika, a to zato što je on bio sredstvo dominacije u Dalmaciji i Istri. Dapače, jezik je trebao svjedočiti opravdanost njegova opstanka u javnom životu ovih prostora. To je onda razlogom da se razmotri kako je tada izgledala struktura stanovništva Dalmacije prema jeziku općenja, općenito ili pak po njegovoj uporabi u školstvu.

Neki drže odnosno tvrde da je na razmjeni francuske i druge austrijske vladavine u Dalmaciji (1813./1814.) bilo čak 25% stanovnika talijanskog porijekla jer ih se toliko, kažu, u govoru i pisanju služilo talijanskim jezikom. Dvije-tri godine potom takvih je ondje bilo oko 70.000.⁹⁸ Prema izvješću dvorskog savjetnika Josepha Fölscha iz 1827. god. talijanski je jezik bio u uporabi jedino u primorskim gradovima, pa i među nižim slojevima Zadra, Splita i Šibenika.⁹⁹ No, broj onih koji su se služili tim jezikom nije naveden. Ali kad se zna da je ovdašnje gradove tada nastavalo tek dvadesetak tisuća stanovnika i da svi oni nisu rabili talijanski jezik, onda se može pretpostaviti o kojem se broju takvih doista radilo. A bio je svakako daleko manji od prethodno navedene brojke. Splitska se općina 1848. god. nije ustručavala izjaviti da ne želi sjedinjenje s državnom zajednicom (banskom Hrvatskom) čiji “jezik među nami nije poznat nego onim koji umisto svoga imena znadu samo križ učiniti i u veoma malom broju onih kojih po Dalmaciji ne prilazi 20...”¹⁰⁰ A to je stvarno bila nesmiljena laž, to prije kad se znaju prethodne činjenice. K tome, to je krunsko svjedočanstvo koliko su se Talijani/talijanaši brinuli za školstvo pokrajine i obrazovanje njene mladeži.

Štoviše, oni su tvrdili kako hrvatski jezik nije prikladan za vođenje upravnih i sudskih poslova ne bi li ga tako posve udaljili iz javnog života pokrajine. Međutim, Tommaseo se, istina, pozitivno izražavao o nazočnosti talijanskog jezika u Dalmaciji držeći da je on njen “otvoreni prozor u daljine”, iako je bio svjestan njegove pogubnosti glede odnarođivanja i podređenog položaja “ilirskog jezika”, odnosno narodnog duha u

⁹⁶ D. FORETIĆ, Društvene prilike u Dalmaciji pred Prvi svjetski rat..., str. 230, bilj. 12.

⁹⁷ G. DAINELLI, *Fiume e Dalmazia*, Rijeka, str. 147; I. RUBIĆ, n. dj., str. 20.

⁹⁸ A. TAMARO, *La Vènètie...*, str. 387; A. D'ALIA, *La Dalmazia nella storia...*, str. 52–53.

⁹⁹ Jakov KUPEK, Gospodarske i kulturne prilike u Dalmaciji krajem trećeg decenija XIX. stoljeća, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 20, Zadar, 1973., str. 231.

¹⁰⁰ Petar KARLIĆ, *Matica dalmatinska*, Zadar, 1913., str. 14; G. NOVAK, *Dalmacija na raskršću 1848.*, str. 113.

njoj. A on je to najbolje znao, s obzirom na njegov životni put. To je onda bio i razlog što je dalmatinskim franjevcima preporučivao “naš materinski jezik”.¹⁰¹ I iz ovoga se vidi podvojenost Tommaseove osobe, nestalnost u izričaju sudova spram ondašnje Dalmacije i njenih vitalnih problema. Na takve tvrdnje zadržanih autonomaša najprije je odgovorio novoutemeljeni list *Pravdonoša*, koji je bio pobornik uvođenja hrvatskog jezika upravo u te pore društvenog života pokrajine, kao najznačajnije. Dapače, on je tvrdio da su Talijani u Dalmaciji “prihodnici” i “na konaku”, dok su Hrvati “kod kuće”. Stoga se razumije da je autonomašima uvođenje hrvatskog jezika u javnu uporabu predstavljalo “trn u oku”, pa su zdušno poradili da taj list što prije prestane izlaziti.¹⁰² Ipak, šaćica ljudi nije mogla spriječiti prirodu, kao ni nadolazeću plimu narodnjačkih zahtijevanja. A tada je (1851.) u pokrajini, kako tvrdi Stipan Ivčević, bilo do dvadeset tisuća onih (*Italo-Dalmata*) koji su se služili talijanskim jezikom, naspram velikoj većini onih kojima je hrvatski bio materinskim jezikom. Stoga nije nikako mogao biti bogohulan zahtjev da se “kad nas na sud zovu, da nam našim jezikom pišu”,¹⁰³ za što su se zalagali narodnjaci.

Ta nova nastojanja bila su razlogom što su autonomaši počeli upravo paranoično mrziti hrvatski jezik. Bili su to malobrojni Talijani ili domaći privrženici talijanskog jezika i kulture, koji su se pod svaku cijenu htjeli osjećati Talijanima kao pripadnicima nekakve više rase. Naime, oni su sebe držali više vrijednima, zaštitnicima talijanske kulture u Dalmaciji, a u tome su ih nadahnjivali posebni, pojedinačni ili skupni interesi i povlastice, što, dakako, nije bilo u duhu demokracije na koju su se pozivali.¹⁰⁴ Braneći uporabu talijanskog jezika u Saboru, njegov je prvi predsjednik, autonomaš Špiro Petrović isticao da je on (talijanski jezik) “gost dobroćinac”, te ne bi bilo dostojno da bude “izgnan” iz pokrajine.¹⁰⁵ Slijedeći taj i druge slične primjere, autonomaši su se svim silama opirali nastojanjima narodnjaka glede ponarođenja pokrajine. A istini za volju, potonji nisu posve odbacili niti se odrekli kulturne baštine Italije jer su se upravo na njoj grijali za svoga školovanja na sveučilištima sjeverne Italije.

Dapače, Šime Ljubić se tada (1861.) zalagao za održavanje veza s talijanskom kulturom premda je i te kako bio svjestan činjenice da “veći dio i gori Talijanacah po Dalmaciji našega jezika ne znade”.¹⁰⁶ Govoreći o zadaći budućeg dalmatinskog novinstva, Lovro Monti zaključuje da je upravo njena potalijančena inteligencija prouzročila što su se “između dvije socijalne klase stvorile dvije narodnosti”. Prema njegovoj procjeni

¹⁰¹ Tereza GANZA-ARAS, Ilirstvo Nikole Tommasea, *Zadarska revija*, 1987., br. 4–5, str. 434–435, 437. On je zapisao i ovo: “Naš je jezik krepič od talijanskog i latinskog, a nije manje bogat od grčkoga.” (G. NOVAK, *Prošlost Dalmacije*, str. 333.)

¹⁰² Šime KULUŠIĆ, Tragom pravnog tjednika *Pravdonoše*, *Odvjetnik*, 18, Zagreb, 1968., br. 1–3, str. 7.

¹⁰³ *Narodni list*, 1, 1862., br. 79; C. PAVIŠIĆ, n. dj., str. 85.

¹⁰⁴ D. FORETIĆ, Društvene prilike u Dalmaciji u drugoj polovini XIX. stoljeća, str. 54–55.

¹⁰⁵ I. PERIĆ, *Dalmatinski sabor...*, str. 175.

¹⁰⁶ M. ŠKRBIĆ – V. VALČIĆ, n. dj., 120–121.

bilo je najviše 50.000 onih koji govore ili razumiju iskvareni talijanski jezik, ali se svejedno osam puta više ljudi pokrajine žrtvuje tome neprirodnom stanju.¹⁰⁷ *Narodni list* pak drži (1862.) da se samo oko 4% stanovnika pokrajine u obiteljima služi bolje talijanskim nego “slavenskim” (hrvatskim i srpskim) jezikom.¹⁰⁸ A blatska općina tada izjavljuje “da ne spadamo na talijanski narod, jezik, duh i nade doli na oni hrvatski narod” čiji je “materinski jezik ilirski”.¹⁰⁹ Iako se talijanskim jezikom na tom otoku (Korčuli) služio samo tanki sloj inteligencije, posjednika i trgovaca, autonomaši su provodili agitaciju neka se tamošnje pučanstvo, kao u upravnom središtu, izrazi u prilog talijanskom jeziku; pri tome su, na žalost, u početku imali nekakav uspjeh.¹¹⁰ Naspram tome, Tommaseo je 1869., prigodom afere Monzabano u Šibeniku, ustvrdio da je ilirski/hrvatski jezik narodni u Dalmaciji, te da “običaji i jezik težaka nisu talijanski”.¹¹¹ A prema izjavi namjesničkog savjetnika u Zadru Francesca Vergerija, inače Talijana iz Belluna, dakle nepristranog promatrača tadašnjih zbivanja i stanja u Dalmaciji, 9/10 činovnika u njoj pripadalo je autonomaškoj stranci. Nadalje, tvrdi on, 19/20 njenog stanovništva “govori slavenski/hrvatski”, pa je jasno da se prevlast one dvadesetine ne može održati drugačije nego tako da se većina drži na mnogo nižem stupnju kulture. Zbog toga su u Dalmaciji poduzimane mjere da se spriječi razvitak slavenske uljudbe i da se učvrsti takvo stanje da njeno većinsko stanovništvo (Slaveni) ne bi mogli ući u hram civilizacije drukčije negoli kroz vrata italijanizacije. A to je bila dugotrajna politika Mletačke Republike koju je nastavila i Austrija.¹¹² Ta je izjava od strane radikalnih talijanaša odmah proglašena izdajstvom njenih interesa u pokrajini, pa su onda s razlogom nastojali održati *status quo*.¹¹³

Međutim, pobjeda narodnjaka 1870. god. gotovo je dokrajčila uvjerenje kako 20.000 Talijana u Dalmaciji znači sve, napose u njenom državotvornom životu, a velika većina ostalog stanovništva ne znači ništa. Godine 1874. Monti navodi da uz 45.000 stranaca u Dalmaciji postoji još 10.000 onih koji govore isključivo talijanskim jezikom.¹¹⁴ Upravo je on tvrdio da se oko polovine stanovnika gradova i većih varoši pokrajine služi tim jezikom u javnom saobraćaju.¹¹⁵ Premda je i sâm bio “talijanskog

¹⁰⁷ *Annuario dalmatico*, 2, Split, 1861.; G. NOVAK, Godina 1860. ..., str. 6–7; J. ŠIDAK – M. GROSS – I. KARAMAN – D. ŠEPIĆ, n. dj., str. 10; R. PETROVIĆ, n. dj., str. 18.

¹⁰⁸ *Narodni list*, 1, 1862., br. 20.

¹⁰⁹ Vinko FORETIĆ, Iz narodnog preporoda na Korčuli od 1860. dalje, *Dubrovnik*, Dubrovnik, 1962., br. 3–4, str. 41.

¹¹⁰ Isto, str. 43–45, 53.

¹¹¹ I. KATUŠIĆ, n. dj., str. 84.

¹¹² Ivan GRGIĆ, Iz narodnog preporoda, *Zadarska revija*, 9, 1960., br. 6, str. 442, 444–445.

¹¹³ J. GRABOVAC, Trijumf narodne misli..., str. 1073; J. VRANDEČIĆ, n. dj., str. 140–141.

¹¹⁴ *Narodni list*, 13, 1874., br. 23; I. PERIĆ, Stanje i razvoj srednjoškolskog obrazovanja u Dalmaciji krajem XIX. i početkom XX. stoljeća, *Radovi Centra JAZU u Zadru*, 22–23, 1976., str. 378.

¹¹⁵ R. PETROVIĆ, n. dj., str. 18.

koljena”, on kazuje da se jedni Dalmatinci “drže Talijanima”, ali da su oni to “jedino po kulturi”, jer da “u Dalmaciji postoji talijanska kultura, ali narodnost ne...”¹¹⁶ Dapače, on je izričito tvrdio “da Dalmacija nije talijanska zemlja, ali da Dalmacija nema talijanskog naroda, dokaza mi najbolje Italija”.¹¹⁷ Pod stare dane i Tommaseo nastoji biti objektivniji pa je počeo ukazivati da u Dalmaciji nema Talijana.

Uz pomoć Beča i političkih saveznika druge provenijencije, dalmatinski talijanaši pokušavaju održati dominaciju manjine u svakom smislu. Međutim, oni ipak nisu mogli zadržati tu moć, pa stoga, da bi se održali kao posebna narodnost, proglašavaju se Talijanima. Pri tome su se služili i potalijančivanjem hrvatskih imena i drugim sredstvima. Budući da se nije pomlađivalo pridošlicama sa selâ, talijansko stanovništvo pokrajine se, vidjeli smo, stalno smanjivalo.¹¹⁸ Stoga Stipan Ivčević poziva *Italo-Dalmate* neka “nauče jezik onog seljačkog naroda koji ga hrani”, pa da mu onda njime u dušu udahnu blagodati talijanske uljudbe, kojom se toliko hvale.¹¹⁹ No, njima to nije bilo ni nakraj pameti, jer bi to značilo, u najmanju ruku, srozavanje njihova umišljenoga prestiža. Štoviše, oni nisu zazirali ni od uporabe sile, kao što je to, recimo, bilo u Splitu 1860. godine; naime, govoriti hrvatskim jezikom na javnom mjestu bilo je pravo junaštvo, kada su se tek najhrabriji profesori tamošnje gimnazije usuđivali učenicima obraćati potajno njime. To se onda među narodnjacima “nazivalo smionošću”.¹²⁰ Jer, doseljeni Talijani i potalijančeni domaći ljudi omalovažavali su hrvatski jezik, pripisujući mu nerazvijenost, negirajući tako i svog duhovnog vođu – Nikolu Tommasea.¹²¹ A to je ujedno značilo stvarnu negaciju hrvatskog narodnog individualiteta u Dalmaciji. Tako se dogodilo da je brojčano neznatna (16.000) vladajuća grupacija, uz političku i gospodarsku podršku vlasti, ostala najutjecajnijom i kulturno nadmoćnom nad većinom u pokrajini.¹²² Naime, austrijska je vlast štitila talijanski jezik u Dalmaciji iz svojih razloga. Da je tome bilo tako, svjedoči i slučaj namjesnika Filipovića. Budući da Beč nije prihvatio njegove prijedloge glede uporabe hrvatskog jezika u pokrajinskom školstvu, nego, naprotiv, tome postavljao razne prepreke, on je podnio neopozivu ostavku na svoj položaj.¹²³

Ipak, od 1866. godine propis je nalagao da se u sudsku službu, recimo, ne može

¹¹⁶ K. MILUTINOVIĆ, Lovro Monti i narodni preporod u Dalmaciji, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 4 (2), 1966., str. 154.

¹¹⁷ Isto, str. 147.

¹¹⁸ J. GRABOVAC, Autonomaštvo na povijesnoj pozornici, *Vidik*, 18, Split, 1971., br. 32–33, str. 7; Stijepo OBAD, Geneza autonomaštva, isto izdanje, str. 2–4; *Narodni list*, 15, 1876., br. 18.

¹¹⁹ G. NOVAK, *Povijest Splita*, 3, Split, 1965., str. 149.

¹²⁰ Ivo POLITEO, *Izabrani članci*, I, Tuzla, str. 45.

¹²¹ I. PERIĆ, *Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva 1860.–1918.*, Zagreb, 1974., str. 21.

¹²² J. GRABOVAC, “Narodne čitaonice” i njihova uloga u narodnom preporodu u Dalmaciji, *Zadarska revija*, 12, 1963., br. 5, str. 364, 366; R. PETROVIĆ, n. dj., str. 109.

¹²³ Rudolf HORVAT, *Hrvatski preporod u Dalmaciji*, Zagreb, 1935., str. 56, bilj. 22.

primiti onaj tko ne dokaže temeljito poznavanje “jezika talijanskog ili ilirsko-dalmatinskog”, što se, na žalost, u svakidašnjoj praksi rijetko poštivalo. Prema popisu stanovništva iz 1880. god., u Dalmaciji se talijanskim jezikom služilo 27.305 osoba; to su mogle bit osobe talijanske narodnosti, ali ne i državljani Italije, kojih je u njoj tada bilo tek 1.081,¹²⁴ kako to neki tvrde. A to je značilo da se samo 5,8% dalmatinskog stanovništva izjasnilo da im je govorni jezik talijanski, dok je ogromna većina svojim materinskim jezikom označila hrvatski jezik.¹²⁵ Unatoč tome, Antonio Bajamonti je javno ustvrdio da talijanski jezik treba i dalje biti službenim u pokrajini. Tome se, naravno, u Saboru usprotivio vođa narodnjaka Miho Klaić, rekavši da jezik manjine niti može niti smije to biti.¹²⁶ Time je bila privremeno prekinuta rasprava o tom pitanju.

Deset godina potom talijanskim se jezikom u pokrajini služilo samo oko 16.000 osoba, od kojih u Zadru 7840. Tako su se izjasnili domaći Talijani i odnarođeni Hrvati i Srbi, određujući taj jezik kao jezik općenja svojih obitelji; to je zapravo obuhvaćalo tek 3,07% stanovnika pokrajine.¹²⁷ Najveći broj tih pripadao je feudalno-građansko-činovničkoj eliti. Dakako, tim popisom nisu bili nikako zadovoljni autonomaši, pa pripadnici mlađeg naraštaja Talijana izražavaju nesmiljenost i netrpeljivost spram hrvatskog jezika, tvrdeći da “svi koji misle u Dalmaciji misle na talijanskom”, te – vidi čuda – optužuju austrijsku vlast da je na strani Slavena.¹²⁸ Otvoreno iskazivanje autonomaša pripadnicima talijanske nacije značilo je zapravo dokončanje ustroja one dalmatinske. Štoviše, oni 1890. optužuju slavensku/hrvatsku većinu da kani spriječiti 50.000 dalmatinskih Talijana u uporabi njihova “materinskog jezika”. U toj raboti prednjači zadarski *Il Dalmata*, ne uvažavajući činjenicu da je takvih moglo biti najviše 20.000, koji, kako tvrdi namjesnik Fluck 1876. god., bez uporabe sile nisu kadri vladati nad ostalih 400.000 “Slavena” pokrajine.¹²⁹ To se vidjelo već na izborima 1870., kada su narodnjaci nadvladali autonomaše u Saboru (26:16). Ni to im nije bila dostatna opomena.

Zadnjih desetljeća toga stoljeća otprilike se i dalje pojednak broj stanovnika pokrajine izjašnjavao za talijanski kao materinski jezik. Naime, 1880. god. njime se služilo 5,8%, 1890. god. 3,07%, a 1900. god. pak samo 2,6% od ukupnog njenog stanovništva. Slično je bilo i pred Prvi svjetski rat, kada se njime služilo 2–3% stanovništva pokrajine, primjereno njegovoj strukturi po nacionalnoj pripadnosti. Takvo su stanje

¹²⁴ D. FORETIĆ, Društvene prilike u Dalmaciji u drugoj polovici XIX. stoljeća..., str. 72.

¹²⁵ Kažimir LJUBIĆ, *Statistika pučanstva u Dalmaciji*, Zadar, 1885., str. 55; I. PERIĆ, *Dalmatinski sabor...*, str. 175, bilj. 604. To je ponukalo namjesnika Davida da Beču predloži uvođenje hrvatskog kao službenog jezika u pokrajini (DAZd, Tajni spisi, 1892., svež. 549).

¹²⁶ *Brzopisna izvješća XXII zasjedanja PSD*, Zadar, 1886., str. 338–339.

¹²⁷ *Il Dalmata*, 28, 1893., br. 76; I. PERIĆ, *Borba za ponarođenje...*, str. 124.

¹²⁸ J. VRANDEČIĆ, n. dj., str. 256–257.

¹²⁹ Isto, str. 158–159.

autonomaši/talijanaši tumačili falsifikatom austrijskih vlasti.¹³⁰ Spomenuti Dainelli tvrdi da je na području obećanom Italiji Londonskim paktom (*Italia iredenta*) bilo čak 46% talijanskog stanovništva, 41% Slavena, 11% Nijemaca i tek 1,5% ostalih narodnosti.¹³¹ A Tamaro, poput ostalih, tvrdi da je tada u samoj Dalmaciji bilo čak 150.000 onih koji su govorili talijanskim jezikom.¹³² To su, naravno, bile čiste laži jer nisu imale nikakva uporišta u stvarnosti, a imale su samo jedan cilj – uvjeriti saveznike u njeno talijanstvo i opravdanost priključenja Italiji.

Kako se proces narodnog osvješćivanja razvijao, to se, naravno, odražavalo i na jezičnom planu. No, kako smo vidjeli, Zadar je postao poglavitim uporištem talijanskog jezika u pokrajini, razmjerno njegovu statusu posljednjeg bastiona talijanstva u Dalmaciji.¹³³ Još 1844. god. u njemu se nije moglo naći sposobnog prevoditelja hrvatskog i talijanskog jezika; naime, Petar Preradović se tada žalio Ivanu Kukuljeviću da "... sve se ovdje potalijančilo", pa vrlo rijetki ljudi, "naš jezik razumidu".¹³⁴ U tolikoj mjeri je, eto, već onda Zadar bio odnarođen. Dakako da je priljev dalmatinskih Talijana/talijanaša u taj grad još više cementirao tu sliku. Dakle, prema jeziku općenja u njemu je bivalo najviše onih koji su rabili talijanski (1880. – 6676; 1890. – 7840; 1900. – 9135); netom navedeni brožčani podatci svjedoče o njihovu velikom porastu. To je onda bilo razlogom što su talijanaši/iredentisti povjerovali kako će upravo on postati "glavnim gradom jedne talijanske provincije... koja mora postati najtalijanskija od svih ostalih".¹³⁵ Drugdje je bilo posve drugačije, zapravo suprotno tome. Tako se zna da je 1880. god. u čitavom splitskom kotaru bilo 8766 onih koji su se izjasnili da im je talijanski materinski jezik; od toga u samom njegovu središtu 5280. No, deset godina potom u Splitu se Talijanima po jeziku izjasnilo 1969, a 1900. god. pak svega 1049 osoba, naspram 15.000 i više Hrvata. Jednako je tako broj od navodnih 2003 "Talijana", koliko ih je 1880. nabrojeno na Visu, već 1890. god. spao na ciglih 182; na otoku Braču je njihov broj od 1096, zabilježen 1880., sljedećih deset godina spao na 666, dok je na Hvaru 1890. god. bilo tek 164 onih koji su se smatrali Talijanima, odnosno koji su se služili talijanskim jezikom.¹³⁶ Slično se zbilo, recimo, i na Korčuli,

¹³⁰ G. DAINELLI, *La Dalmazia*, str. 55; A. D'ALIA, *La Dalmazia nella storia...*, str. 53; D. FORETIĆ, O etničkom sastavu..., str. 83; M. DIKLIĆ, n. dj., str. 19–20, 22–23; DAZd, Spisi konzulata KI, svež. 47, poz. 11, br. 636.

¹³¹ G. DAINELLI, *La Dalmazia italiana e le cifre brutte*, Firenze, 1919., str. 14.

¹³² A. TAMARO, *La Vènètie...*, str. 559. On je prije (*Italiani e Slavi...*, str. 345) 1895. god. u Dalmaciji našao 60.000 onih koji govore talijanski.

¹³³ M. DIKLIĆ, n. dj., str. 20–21.

¹³⁴ C. FISKOVIĆ, n. dj., str. 338.

¹³⁵ Erma IVOŠ, Dva priloga o Zadru u doba talijanske okupacije, *Zadarska revija*, 33, 1984., br. 5–6, str. 574.

¹³⁶ T. GANZA-ARAS, Prilog upoznavanju društva splitskog kraja u doba pohrvaćenja splitske općine, *Hrvatski narodni preporod u Splitu*, Split, 1984., str. 180; D. FORETIĆ, O etničkom sastavu..., str. 79. Začudo, 1910. god. u Splitu su zabilježene 2082 osobe koje su se služile talijanskim jezikom (I. RUBIĆ,

na Rabu i Trogiru, gdje je prethodno bio priličan broj onih koji su se izjašnjavali da im je talijanski govorni jezik.¹³⁷ Na kopnenom dijelu pokrajine (Zagori) bili su vrlo rijetki oni kojima je taj jezik bio materinski. Primjerice, u prostranom benkovačkom kotaru 1880. god. navedeno ih je samo 13, a deset godina potom pak 156 osoba koje su se u javnom životu koristile talijanskim.¹³⁸

Unatoč takvu trendu, splitski autonomaši još 1891. po gradu fizički napadaju one koji na javnom mjestu govore hrvatski (V. Nazor), dakle vlastitim materinskim i naukovnim jezikom.¹³⁹ Nadalje, autonomaška glasila pozivaju svoje privrženike neka ne odustaju (1887.) od uporabe talijanskog jezika, kada su već oba jezika – hrvatski i talijanski – bila priznata ravnopravnima u pokrajini.

Određeni odraz broja Talijana/talijanaša ogleda se i u pohađanju škola u pokrajini, pa i u tretiranju nastavnog jezika u njima. Tako se zna da su 1843. god. Hrvati činili golemu većinu njenog stanovništva, ali nisu imali nijednu javnu školu na svom jeziku. To je onda dalo poticaj Medi Puciću da 1848. god. u tršćanskoj *Favilli* zatraži da se iz dalmatinskih škola i ureda ukloni nametnuto im talijanstvo.¹⁴⁰ Godine 1850. u pokrajini je bilo 127 pučkih dvojezičnih škola, njih 18 s isključivo talijanskim, a tek 12 s isključivo hrvatskim nastavnim jezikom. Kosta Vojnović već 1861. god. tvrdi kako 19/20 Slavena Dalmacije nema nijedne (mислеći na srednje) škole s hrvatskim kao nastavnim jezikom, pa ni suda na kojem bi se njime vodile parnice.¹⁴¹ Dapače, 400.000 Hrvata i Srba nije u školama bilo zastupljeno svojim materinskim jezikom. Naspram tome, godine 1860. u zadarskoj je gimnaziji bilo ukupno 146 učenika, od kojih samo 10 Talijana; u dubrovačkoj gimnaziji tada su bila 143 učenika, a među njima samo 2 Talijana.¹⁴² A u njima se, kao i onoj splitskoj, nastava održavala gotovo isključivo na talijanskom jeziku. Jao onome tko se usudio javno, pa i na hodnicima, prozboriti hrvatskim jezikom. Potonju je sedamdesetih godina pohađalo preko 80 učenika “Slavena”, a samo dvojica Talijana. Tada je zadarsku gimnaziju pohađalo dvadesetak Hrvata i Srba, te osam Talijana, dok je onu kotorsku polazilo gotovo podjednako “Slavena” i Talijana.¹⁴³ Školske godine 1881./82. obiteljski je jezik učenika splitske

n. dj., str. 13), a samo 800 talijanskih državljana.

¹³⁷ V. FORETIĆ, Iz narodnog preporoda na Korčuli..., str. 54; T. GANZA-ARAS, Život na Rabu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, *Rapski zbornik*, Zagreb, 1987., str. 441.

¹³⁸ T. GANZA-ARAS, Konture razvoja društva austrijskog kotara Benkovac u zadnjim desetljećima Monarhije, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Zadru*, 33, 1989., str. 64.

¹³⁹ Josip POSEDEL, Don Frane Bulić, direktor splitske klasične gimnazije, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 79, Split, 1986., str. 216.

¹⁴⁰ B. STULLI, Tršćanska “Favilla” i južni Slaveni, *Anali Jadranskog instituta JAZU u Zagrebu*, 1, 1956., str. 46.

¹⁴¹ G. NOVAK, Godina 1860. ..., str. 35; I. PERIĆ, *Borba za ponarođenje...*, str. 36.

¹⁴² G. NOVAK, Godina 1860. ..., str. 16; I. PERIĆ, Početna dostignuća..., str. 62.

¹⁴³ J. VRANDEČIĆ, n. dj., str. 182.

gimnazije bio pretežno hrvatski.¹⁴⁴

Slično se zbivalo i u pučkim školama pokrajine. Naime, od 153 dalmatinske pučke škole, koliko ih je bilo 1862., 125 ih je bilo dvojezičnih, 23 s “ilirskim”/hrvatskim, a tek 9 s talijanskim kao nastavnim jezikom.¹⁴⁵ Tome je svakako pridonijela i naredba bečke vlade iz 1858. godine, kojom je određeno da se u seoskim općinama, odnosno tamošnjim pučkim školama učenici podučavaju jezikom kojim se u njima opći. Godine 1865. u pokrajini su bile 192 pučke škole: 99 dvojezičnih, 87 s hrvatskim, a 29 s talijanskim nastavnim jezikom. Austrijsko-talijanski rat 1866. god. pridonio je većoj afirmaciji narodnjaka i donekle olakšao prodor hrvatskog jezika u školstvo pokrajine. Štoviše, poraz Talijana pod Visom iznevjerio je sve nade dalmatinskih talijanaša. Školske godine 1874./75. je 141 pučku školu pokrajine pohađalo 8809 učenika, u kojima se podučavalo hrvatski, dok je 13 takvih škola s talijanskim kao nastavnim jezikom pohađalo samo 776 učenika.¹⁴⁶ Hrvatski jezik je 1880. god. postao “naukovnim” pučkih škola pokrajine, kada je bilo mnogo učitelja koji nisu bili posve vješti tom jeziku, kako tvrdi don Frane Bulić, skori kotarski školski nadzornik u Zadru.¹⁴⁷ I pored mnogih nedaća već je šk. god. 1879./80. u pučkim školama zadarskog kotara bilo 3429 učenika; od toga je bilo 1865 “Slavena”, 528 Talijana i 38 Nijemaca.¹⁴⁸ Nadalje, šk. god. 1881./82. bilo je slično, dok je šk. god. 1884./85. od 329 pučkih škola Dalmacije samo u tri (jednoj u Zadru, dvije u Splitu) talijanski jezik bio nastavnim.¹⁴⁹ Istina, on se u nekim školama s hrvatskim kao nastavnim jezikom poučava, ali s vrlo slabim uspjehom. Potkraj XIX. st. samo je jedna pučka škola bila s talijanskim kao nastavnim jezikom, i to ona u Zadru.¹⁵⁰ A 1910. godine u čitavoj je pokrajini bilo 435 pučkih škola; jedino je ona u Zadru imala talijanski kao nastavni jezik.

Sličan tijek događaja odvijao se i u srednjem školstvu pokrajine. Naime, poznato je da je šk. god. 1894./95. u splitskoj gimnaziji realci bilo 242 učenika, od kojih su samo 32 bila talijanske narodnosti. A sljedeće godine je u tamošnjoj klasičnoj gimnaziji bilo 320 učenika, od kojih samo 21 Talijan, odnosno onaj koji se izjasnio da mu je

¹⁴⁴ I. RUBIĆ, n. dj., str. 27.

¹⁴⁵ J. RAVLIĆ, n. dj., str. 186; N. STANČIĆ, n. dj., str. 195, 240; I. PERIĆ, *Dalmatinski sabor...*, str. 176; Isti, *Školske prilike...*, str. 48; I. DIZDAR, *Kratki pregled pučke nastave u Dalmaciji kroz minulih pet decenija*, Jubilarni broj *Narodnog lista*, Zadar, 1912., str. 33. Godine 1868. bilo je u pokrajini 208 pučkih škola: po nastavnom jeziku bilo je 126 hrvatskih ili srpskih, 59 dvojezičnih (mješovitih), te samo 23 talijanske (M. LEŽAIĆ, *Prošlost i sadašnjost osnove nastave u Dalmaciji*, Split, 1922., str. 22; D. I. PAVIĆ, *Pučko školstvo u Dalmaciji od 1870. do 1882.*, *Zadarska revija*, 31, 1982., br. 2–3, str. 213).

¹⁴⁶ I. PERIĆ, *Stanje i razvoj...*, str. 378; Isti, *Školske prilike...*, str. 48.

¹⁴⁷ Š. PERIČIĆ, Frane Bulić kao kotarski školski nadzornik u Zadru, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 80, Split, 1987., str. 141.

¹⁴⁸ Mate ZANINOVIĆ, *O školstvu u Zadru i njegovu kraju*, Zadar, 1979., str. 26.

¹⁴⁹ I. PERIĆ, *Dalmatinski sabor...*, str. 178.

¹⁵⁰ *Narodni list*, 37, 1898., br. 13.

talijanski jezik materinski.¹⁵¹ Dakako, potonjih godina iste je gimnazije pohađalo sve manje učenika Talijana. Profesor Ascoli 1895. tvrdi da dalmatinske gimnazije pohađa 155 učenika talijanske nacionalnosti, što je činilo 10 učenika na tisuću stanovnika pokrajine, ističući to kao pozitivan primjer udjela Talijana u dalmatinskom školstvu.¹⁵² No, poznijih je godina glede toga uslijedilo još poraznije stanje za ovdašnje Talijane. Navest ćemo tek neke brojke. Naime, zna se da je u dubrovačkoj Pomorskoj školi šk. god. 1900./01. bilo 30 učenika čiji je materinski jezik bio hrvatski, a tek jedan kojem je to bio talijanski. Tri godine potom tu je školu pohađalo 42 učenika; četrdesetorici je materinski jezik bio hrvatski, a samo po jednom talijanski odnosno engleski.¹⁵³ U kotorskoj Pomorskoj školi je šk. god. 1905./06. bilo 54 učenika kojima je hrvatski bio materinskim jezikom, dok je samo dvojici to bio talijanski.¹⁵⁴ Školske godine 1904./05. u dubrovačkoj je gimnaziji bilo 326 učenika: materinski jezik 308 učenika bio je hrvatski ili srpski, a tek sedamnaestorici talijanski.¹⁵⁵ Nadalje, u Trgovačkoj školi u Dubrovniku šk. god. 1912./13. bilo je 62 učenika i učenica; njima 58-ero materinski je jezik bio hrvatski, a samo njima četvero pak talijanski. A u pet klasičnih gimnazija Dalmacije te je školske godine bilo 1245 učenika: od toga je bilo 94,3% Hrvata i Srba, 4,2% Talijana, te 1,5% ostalih narodnosti.¹⁵⁶ Bio je to rezultat “otvorenog i moćnog... juriša narodnjaka protiv talijanštine”, unatoč načelu bečke vlade: “Samo ne slavenski (*Nur nicht Slavisch*)”.¹⁵⁷ I pored uporne podrške od vlade, broj učenika zadarske gimnazije stalno je opadao, to prije što je 1897. god. ondje otvorena Hrvatska gimnazija. Naime, prva se održala i pored činjenice što nije upisivala propisani broj učenika, a to upravo poradi protežiranja iz Beča,¹⁵⁸ koji je jedino tako mogao provoditi načelo *divide et impera*, ali i održavati savez s Italijom, kao uvjeta predviđenog potpisanim ugovorom.

Naravno, taj tijek događaja u onodobnom dalmatinskom školstvu ozlojeđivao je talijanaše. Da bi se koliko-toliko oduprli toj “pošasti”, oni odgovaraju uspostavom pučkih škola preko udruženja *Lega nazionale* i nekih drugih ustanova.¹⁵⁹ Međutim, one su se više trsile na podizanju nacionalne svijesti Talijana pod Austro-Ugarskom, pa i u Dalmaciji, negoli na razvitku pučke nastave na talijanskom jeziku. To je poticalo narodnjake i druge domaće političare na isticanje kako Talijani nemaju “što da rade,

¹⁵¹ I. PERIĆ, Školske prilike..., str. 62; J. POSEDEL, n. dj., str. 220; I. DIZDAR, n. dj., str. 33.

¹⁵² *Brzopisna izvješća XXXI zasjedanja PSD*, Zadar, 1896., str. 511.

¹⁵³ I. PERIĆ, Dubrovačko školstvo od pada Republike do 1918. godine, *Anali Centra JAZU u Dubrovniku*, 15–16, 1978., str. 380.

¹⁵⁴ I. PERIĆ, Stanje i razvoj..., str. 400.

¹⁵⁵ I. PERIĆ, Dubrovačko školstvo..., str. 374.

¹⁵⁶ I. PERIĆ, Stanje i razvoj..., str. 388, 391.

¹⁵⁷ I. PERIĆ, Školske prilike u Dalmaciji u drugoj polovici 19. stoljeća, *Zbornik za historiju školstva i prosvjete*, 7, Zagreb, 1972.–1973., str. 48.

¹⁵⁸ I. RUBIĆ, n. dj., str. 29.

¹⁵⁹ I. PERIĆ, Školske prilike..., str. 50–51.

što da brane, što da čuvaju” u pokrajini koja je čisto hrvatska.¹⁶⁰ Da je tome bilo doista tako, svjedoči i činjenica da je, recimo, šk. god. 1919./20. zadarske škole pohađalo oko 1000 Talijana, a čak 1533 Hrvata i Srba, što pokazuje očitu nadmoć slavenskog stanovništva u zadnjem bastionu dalmatinskog talijanstva.¹⁶¹ A ako je stanje ovdašnjeg školstva bilo takvo kako je naprijed navedeno, onda se ne može prihvatiti tvrdnja Ive Rubića da je ono sve do potkraj XIX. stoljeća bilo talijansko.¹⁶² Kako se tada osjećala većina pokrajinskog stanovništva, najbolje, držimo, svjedoči rezultat tajnog referenduma na njenom okupiranom dijelu početkom 1919. godine; naime, on je pokazao da se oko 97% potpisnika toga područja izjasnilo za ujedinjenje s Državom SHS. Štoviše, čak je u Zadru bilo 77% onih koji su bili skloni takvom postupku,¹⁶³ što rječito pokazuje i nacionalni sastav toga grada, ili barem nesklonost spram njegova ostanka odnosno pripadanja Kraljevini Italiji.

V.

Kako smo vidjeli, Talijani/talijanaši su kroz čitavo XIX. stoljeće nastojali “proizvesti” što veći broj svojih sunarodnjaka u Dalmaciji kako bi dokazali navodno povijesno pravo Italije na njen posjed. A to je bilo u službi probuđenog talijanskog imperijalizma odnosno iredentizma spram ovog dijela hrvatskog teritorija, koji se nije ustručavao progovarati ni u rimskom Senatu. Zapravo su domaći Talijani/talijanaši to činili iz čistog prkosa golemoj većini stanovništva ove pokrajine.

Državne statistike Austrije (Austro-Ugarske) o njenom stanovništvu jedino su mjerilo koje treba uvažavati. A prema njima do Prvog svjetskog rata nikad nije bilo više od 55.000 (1865.) Talijana ili talijanaša. Nakon toga, napose poslije potpadanja splitske općine (1882.) u ruke narodnjaka, slijedi njihovo brojčano opadanje, čime se autonomasi/talijanaši nisu nikako mogli pomiriti. Štoviše, pseudoznanstvena talijanska historiografija srozala se na razinu promidžbe i upregla u kola čiste politike “*pro Dalmatia nostra*”, zazivajući njenu talijansku prošlost i budućnost. Domaći Talijani/talijanaši krili su se iza dalmatinstva poradi lakšeg talijaniziranja Dalmacije. A poslije poraza Italije kod Aduge u Abesiniji (1896.) ona postaje objektom težnji talijanskog imperijalizma. Međutim, gubljenjem gotovo svih dotadašnjih uporišta u pokrajini, domaći su talijanaši iskazivali splasnutu vitalnost. Ipak, asimilacija zabludjele odnarođene manjine bila je neminovna, što su talijanaši neumjesno zamjerali Austriji, koja je zapravo nastojala da Dalmacija ostane u sklopu njene polovine Monarhije. Najbolja potvrda tome je u činjenici da je talijanski jezik u ovdašnjoj upravi ostao službenim sve do 1909., odnosno 1914. godine.

¹⁶⁰ Isto, str. 51.

¹⁶¹ *Jadranska straža*, Split, 1933., br. 3, str. 88.

¹⁶² I. RUBIĆ, n. dj., str. 17, 26.

¹⁶³ Dragan ŽIVOJINOVIĆ, Tajni referendum u okupiranoj Dalmaciji 1919. i njegov politički značaj, *Zadarska revija*, 16, 1967., br. 4, str. 283.

Statistički podatci već od 1843. zorno svjedoče o nadmoći hrvatskog i srpskog elementa u Dalmaciji, dok je Talijana otada u Dalmaciji bivalo sve manje. Naime, poslije 1882. god. mnogi dotadašnji “Talijani” brzo se pretvaraju u Hrvate ili Srbe, dok drugi nalaze utočište u Zadru. Bilo je i onih koji su iselili u Trst, Istru ili Slovensko primorje. Unatoč protivljenju Austrije, zahuktali narodni preporod gotovo je dokrajčio pretenzije talijanske manjine u pokrajini. Iako je Austrija iz svojih razloga nastojala održati njeno talijanstvo, Talijani joj zamjeraju što je “metodičkim umrtvjenjem” uništavala ovdašnje Talijane. Ni sve smicalice nisu to otjecanje Talijana/talijanaša uspjele spriječiti, na njihovu veliku žalost. Dakle, istinski uvid u kretanje broja Talijana i uporabe talijanskog jezika u Dalmaciji XIX. stoljeća, zapravo do Prvog svjetskog rata, pokazuje neopravdanost tvrdnji da je ona čisto talijanska zemlja, što je onda, kao i danas, isključivalo njeno svojatanje od strane Italije. Štoviše, brojke neoborivo svjedoče njeno posvemašnje hrvatstvo.

Šime Peričić: CONCERNING THE NUMBER OF ITALIANS/PRO-ITALIANS IN
DALMATIA IN THE XIXTH CENTURY

Summary

The long submerged aspirations of Italian irredentism regarding the occupation and appropriation of Dalmatia, of Zadar especially, has recently again, even in a muted fashion, come out into the open. This aspiration has always been founded on the supposedly large number of Italians who lived in Dalmatia during the XIXth century. Instigated by these appropriative aspirations the author makes an attempt once again, after Ivo Rubić and Dinko Foretić, to establish the number of Italians/pro-Italians who lived in Dalmatia during the said century or, to be more precise, up to WWI. He relies on extant literature, publications which have not yet been known and on rare archival sources. For the sake of objectivity he approaches the matter from a number of perspectives – from the autonomist/irredentist, the populist and the official perspective – contending that this is the only way to approach at least approximately precise numbers and the true state of affairs. From the available sources it is clear that the pro-Italians, led by their interests, exaggerated the number of Italians living in Dalmatia at the time, confusing national affiliation with those who spoke the Italian language. Many autonomists/pro-Italians hid behind the concept of the Dalmatians thinking this an easier strategy to make the region Italian. The opposing side generally relied on the official Austrian census which showed a gradual decrease of the number of Italians/pro-Italians especially after 1882. Namely, some of the Croats and Serbs who had declared themselves otherwise returned to their root identities while the real Italians moved to Istria, Trieste, the Slovenian coast or found sanctuary in Zadar, the last bastion of the pro-Italian faction in Dalmatia. Proportionately to the decrease in the number of Italians within the region there was a drop in Italian speakers and those who attended their elementary schools so that the contention “Dalmatia is pure Italian land” is without any support. This was the case in the past and such is the situation nowadays.